

Derginin, 2015-20. sayısında (sy: 211-213) düzeltmeleri yayınlanmış makalenin, minör düzeltmeler ile birlikte orjinal halidir.
It is the original version of the article, with minor corrections, of which the corrections were published in the 2015, 20th issue of the journal (pages: 211-213).

TÜRKİYE'NİN DÜNYA MİRAS LİSTESİNDEKİ HİRİSTİYAN DİNÎ MEKÂNLARI

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Alparslan KÜÇÜK*

Öz

Anadolu toprakları, tarihî süreçte birçok uygarlığın mekânı olmuştur. Bu bağlamda uygarlıklara ait kültürel ve tarihî eserler de günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu eserlerden bazıları da Hıristiyan dünyasına ait eserler olup, İstanbul tarihî alanı içerisinde değerlendirilen Ayasofya Müzesi, Aya İrini Kilisesi, Pantokrator Manastırı (Zeyrek Cami), Aziz Sergios ve Bakhos Kilisesi (Küçük Ayasofya Cami) ile birlikte Kapadokya, Alahan Manastırı, Nikolas Kilisesi, Pavlus Kilisesi ve Kuyusu, Petrus Kilisesi ve Sümela Manastırı Dünya Miras Listesi veya Geçici Liste'de yer almaktadır. Dünya Miras Listesi açısından büyük önem arzeden bu yapılar çalışma konusu olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda kültür, turizm ve kültür turizmi kavramlarına yer verilmiş, Türkiye'nin Dünya Miras Listesi ve Geçici Listesi'ndeki Hıristiyanlığa ait dinî yapılar ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Hıristiyan dini mekânları, dini mekânlar, turizm, kültür turizmi, dünya mirası.

Turkey's Christian Religious Buildings in the List of World Heritage

Abstract

In historical process, Anatolian lands, has hosted various civilizations. The works belonging to civilization has existed until today. In particular, belonging to the Christian world works is important. Hagia Sophia Museum, Hagia Eirene Church, the Pantocrator Monastery (Zeyrek Mosque), Saints Sergios and Bakhos Church (Little Hagia Sophia Mosque), Cappadocia, Alahan Monastery, Nikolas Church, Paul's Church and Well, Peter's Church and the Sumela Monastery is located in the World Heritage List or the Provisional List. These structures are defined as a subject of study. Culture, tourism and culture tourism given to the concept and Turkey's World Heritage List and tentative list of Christianity Venues are handled.

Keywords: Christian religious buildings, religious buildings, tourism, culture tourism, world heritage.

* Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Seyahat İşletmeciliği ve Turizm Rehberliği Bölümü Öğretim Üyesi

1. Giriş

Turizm; kültürlerin zenginliği ve çekiciliği, arz kaynaklarının önemi ve durumu ile bağlantılıdır. Bu bağlantı neticesinde de **Kültür Turizmi** adı verilen turizm biçimi doğmuştur. Türkiye de kültür zenginliği ve çekiciliği, arz kaynakları dolayısıyla Kültür Turizmi açısından önemli bir ülkedir. Çünkü Türkiye, coğrafi ve jeopolitik konumu, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan boğazlarıyla stratejik bir öneme sahiptir. Bununla birlikte Türk Milleti'nin hâkimiyet sağlamasından önce Türkiye topraklarında tarihte ilk tarih yazıcılığı ve Mısırlılar ile ilk antlaşmayı yapan (III. Hattuşili -II. Ramsey/1284) Hititler, Urartular, Frigler, ilk parayı bulan ve kullanan Lidyalılar, ilk alfabeyi kullanan Fenikeliler, Likyalılar, Medler, Bizanslılar, Romalılar gibi birçok millet yaşamış ve bu milletlere ait bazı "**tarihî eserler**" ve anlayışlar Türk Milleti'nin hoşgörüsü sayesinde günümüze kadar ulaşabilmiştir.¹ Günümüze ulaşan bu eserler tarihî süreçte korunması zaruret halini almıştır. Bu kültürel varlıkları korumak amacıyla UNESCO, ICOMOS gibi uluslararası kuruluşların yanında ulusal kuruluşlar da oluşturulmuştur. Kültürel mirası koruma esasına dayalı oluşturulan kuruluşlar, Dünya Miras Listesi ve Geçici Listeler hazırlamaktadır. Türkiye'nin de UNESCO tarafından hazırlanan hem Dünya Miras Listesi'nde hem de Dünya Mirası Geçici Listesi'nde birçok kültürel varlığı bulunmaktadır. Dünya Miras Listesi'nde yer alan kültürel varlıklardan bazıları da Hıristiyan dinî mekânlardır. Bu makalede de Hıristiyanlığa ait Dünya Miras Listesi'ndeki ve geçici listedeki mekânlar konu edilmiştir.

2. Kültür, Turizm ve Kültür Turizmi Kavramlarına Genel Bir Bakış

"**Dünya Mirası**"nı anlamak için Kültür, Turizm ve Kültür Turizmi kavramlarını bilmek gerekmektedir. Bu başlık altında da ilgili kavramlar irdelenmiştir.

2.1. Kültür

Kültür; kelime olarak, "sürmek, ekip biçmek, tohumları iyileştirmek" gibi anlamları içermektedir. Tarihî süreçte kültür yerine "ekin" kavramı da kullanılmıştır. Latince "Colere" fiilinden türetilmiş olan "Cultura" kavramından gelen kültür kelimesi; "inşa etmek, işlemek, süslemek, bakmak" anlamlarına da gelmektedir.

¹ Geniş bilgi için bkz. C. W. Ceram, Tanrıların Vatanı Anadolu, İstanbul 1979, 35-105; Ekrem Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, Ankara 2005, 2-405; Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi, İstanbul 2003, 7-287; Selçuk Gür, İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler, İstanbul 2007, 12-141; Arif Koçak, Van gölü ve Fırat Nehri Çevresinde Yaşayan Türkler, Ankara 1976, 9-26; Mehmet Alparslan Küçük, "İnanç Turizmi Açısından Türkiye", Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü, Geleceği), Ankara 2010, s. 755-789.

XVIII. Yüzyıla kadar toprağı ıslah etme ve ürün yetiştirme/ekme gibi çoğunlukla tarım ile ilgili anlamlarda kullanılan kültür kavramı; Aydınlanma Düşüncesinin de etkisiyle, toplumsal değer ve davranış biçimlerini ifade eden kavram haline gelmiştir. XIX. Yüzyıl itibarıyla kültür kavramı uygarlık/medeniyet ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır.²

Kültür kavramı antropolojik açıdan **“bilgi, inanç, ahlâk, hukuk, gelenek ve insanın bir toplumun üyesi olarak edindiğı her türlü alışkanlıklar”** olarak tanımlanmıştır. “Bir toplumun sahip olduğı dil, din, gelenek, sanat ve hayat tarzı gibi unsurların bütünü”ne de **Kültür** adı verilmektedir. “Bir toplumu diğer toplumdaki ayırma özelliğine ve işlevine sahip olan” kültür, başka bir ifade ile “bir milletin tarihi boyunca meydana getirdiğı maddî ve manevî değerler toplamı” veya “bir toplumun tarihî süreç içerisinde oluşturduğı maddî ve manevî birikimi” olarak da tanımlanmaktadır. Genel anlamda kültür, “topluma veya hayata dair her şey” olarak da özetlenebilmektedir. Bununla birlikte soyut kavramları anlayabilme ve kullanabilme özelliğı çerçevesinde kültüre farklı anlamlar da yüklenilerek insanın sıfatı olarak kullanılmış ve bu noktada entelektüel/aydın anlamında da değerlendirilmiştir

“Bir millete kimlik kazandıran ve diğer milletler arasındaki farkını ortaya koyan, tarih boyunca oluşturulmuş ve o millete ait maddî ve manevî değerler bütünü”ne ise **“Millî Kültür”** adı verilmektedir. Zaten ilk sosyologlarımızdan Ziya Gökalp ise bir milletin kendine özgü olan dil, hukuk, ahlâk, sanat ve din gibi unsurların bütünü olarak tanımladığı “hars” (kültür) ile millî kültürü anlatarak bu kavramın medeniyetten farklılığını ifade etmiştir.³

Ayrıca kültürü millî ve ortak kültür şeklinde değerlendirenler de bulunmakta ve bu bağlamda millî kültürün, aidiyet bakımından kültürün bir kısmını, bir millete özgünlüğünü, o milletin damgasını taşıdığı gibi kültürün bütün insanlığa has özelliğinin de bulunduğı ve milletlerin ortak malı olarak da değerlendirildiğı ifade edilmektedir.⁴ Netice itibarıyla kültür; bir toplumun

² Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1994, 33-35; Mustafa Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, İstanbul 1996, 131-132; Murteza Korlaeçi “Din-Kültür İlişkisi”, *Felsefe Dünyası*, Temmuz 1993, S. 8, s. 38-39; Esin Sultan Oğuz, “Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Aralık 2011, C. 28, S. 2, s. 125-127; Emre Gökalp, “Kültür ve Toplum”, *Sosyolojiye Giriş*, Ed. Nadir Suğur, Eskişehir 2012-98-100.

³ S. T. Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Ankara 1987, 13; Turhan, *Kültür Değişimleri*, 35-44; Emre Gökalp, “Kültür: Antropolojik Yaklaşımlar”, *Kültür Sosyolojisi*, Ed. Ali Ergur-Emre Gökalp, Eskişehir 2011, s. 24-28; Asa Briggs, “Kültür”, Çev. Sevim Kebeli, *Millî Folklor Dergisi*, 2007, Yıl 19, S. 74, s. 99-103; Bahadır Gülmez, “Evrensel Bir Kavram: Kültür; Yeni Bir Bilimsel Alan: Kültür Tarihi”, *Kültür Tarihi*, Ed. Bahadır Gülmez, Eskişehir Ocak 2013, s. 3-6; Oğuz, “Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı”, s. 128-136; <https://www.turkcebilgi.com/> (11.02.2013); Semavi Demir, *Tarih 5 Ders Notu*, Ankara 2011, 4; Metin Öztürk, *Sosyoloji Ders Notu 2*, Ankara 2004, 3-5.

⁴ Bkz. Necati Öner, “Kültür”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, C. 1, S. 2, Ank. 1991, s. 2-5.

genel karakteristiğini taşımakta ve toplumu toplum yapan değer olarak dikkat çekmektedir.

2.2. Turizm

Latince, dönmek, dolaşmak, geri dönmek anlamına gelen "tornus" kelimesinden türemiş olan Turizm kelimesi, İngilizce'deki "touring", "tour" kelimeleri ile aynı muhtevada olan ve Türkçe'ye de Fransızca "tourisme"den geçmiştir. Turizm; kelime olarak, yolculuk yapmak, mesafe katetmek, yolda yürümek, dinlenmek, eğlenmek, görmek ve tanımak gibi amaçlar ile yapılan gezi anlamına geldiği gibi "bir ülkeye veya bir bölgeye turist çekmek için alınan ekonomik, kültürel ve teknik önlemler ile yapılan çalışmaların tümü" anlamına da gelmektedir. İnsanların devamlı yaşadıkları ve çalıştıkları yerlerden, kısa süreli ve geçici olarak belirli destinasyonlara yönelik hareketleri ve bu destinasyonlarda kalış sürecindeki faaliyetlere de Turizm denilmektedir.

Terim olarak ise Turizm; devamlı ve sürekli olarak yaşanan yerler dışına, 24 saatten az olmamak veya en az bir gece konaklamak şartı ile zevk, eğlence, dinlenme, iş, merak, din, spor ve akraba ziyareti, kongre ve seminerlere katılma gibi ihtiyaçların giderilmesi amacıyla bireysel veya toplu olarak yapılan seyahatlerin tamamını ifade etmektedir.⁵ Daha genel anlamıyla sıradan seyahat etme dışındaki her türlü seyahat faaliyeti de turizm olarak değerlendirilmektedir.⁶

Turizm; genel olarak doğal, tarihi ve kültürel kaynakların çeşitliliği, iklim ve coğrafi şartlar, turizm endüstrisinin potansiyeline, yerel yönetimler gibi çeşitli etmenler doğrultusunda şekillenmektedir. Turizm; katılanların sayısı ve yaşları, ekonomik-sosyal durumları ve amaçları gibi çeşitli alt başlıklar altında değerlendirilmektedir.⁷

2.3. Kültür Turizmi

⁵ Küçük, "İnanç Turizmi Açısından Türkiye", 761-762; Charles R. Goeldner-J. R. Brent Ritchie, *Tourism, Canada 2003*, 4; Seyyid Şerif Cürçani, et-Tarifât, (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü), Çev. Arif Erkan, İstanbul, s. 126; Hikmet Koçyiğit, "Yeryüzünde Seyahat Etmenin Kur'anî Boyutu", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum 2011, S. 35, s. 127, 126-144; Alparslan Aliğaoğlu-Mehmet Narlı, "Edebî Miras Turizmi ve Türkiye'de Edebî Mekânlar", Bilig Dergisi, Kış 2012, S. 60, s. 2; Ziya Eralp, Genel Turizm, Ankara 1983, 34; Orhan Mesut Sezgin, Genel Turizm, Ankara 1995, 3-4; Mustafa Aksoy, Türkiye'de İnanç Turizmi ve Seyahat Acentelerinin İnanç Turizmine Olan İlgilerine Yönelik Bir Uygulama, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998, 1-2; Ayşegül Karakaş-Yüksel Topdal, Turizm 1 Ders Notları, Ankara 2007, 3-5.

⁶ Jon G. Donlon- Jocelyn H. Donlon- Jerome Agrusa, "Cultural Tourism, Camel Wrestling, and the Tourism 'Bubble' in Turkey", *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, Volume 21, Number 1, 2010, s. 29.

⁷ Turizm çeşitleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ersin Güngördü, Türkiye'nin Turizm Coğrafyası, Ankara 2007, 9-10; Burhanettin Zengin, Turizm Coğrafyası, İstanbul 2006, 7-26.

Bir toplumun yaşam biçimi olarak ifade edilen kültür, bütün bilim dalları ve sektörler ile yakın ilişki içerisinde. Yakın ilişki kurulan sektörlerden birisi de turizmdir. Çünkü günümüzde teknolojinin ve ulaşımın gelişmesine paralel olarak insanlar, eski medeniyetlerin veya kültürlerin izlerini görmeyi yanı sıra kendi kültürleri dışındaki yerel kültürlerle de ilgi duymaya başlamışlardır. Böylece dünyadaki turizm anlayışı da değişmeye başlamış, doğa ile bütünleşme, geçmiş kültürün izlerini yerinde görme, kültürel temaslar, yaşam tarzı, inanç sistemleri, el sanatları, alış-veriş ortamları, eğlence biçimleri ilgi çekmeye başlamıştır. İletişim/ulaşım araçlarındaki gelişmeler ve küreselleşme insanların değişik kültürleri görme, öğrenme, tanıma merakını artırmış ve bu merak, kültür turizmini ortaya çıkarmıştır.

Bu bağlamda Kültür Turizmi; doğal ve tarihsel kültür varlıklarını, kültürel etkinlikleri, güncel sanat eserlerini, bazı sosyo-ekonomik olguları turistik bir ürün biçiminde gezginlerin hizmetine sunan bir turizm anlayışı olarak tanımlanmaktadır. Kültür Turizmi; festival, folklor, tiyatro, sergi gibi sanat etkinliklerine katılma, geçmiş ve yaşayan uygarlıklar ile kültürel değerleri tanıma, tarihî yerleri ve toplumun yaşam tarzlarını görme amacıyla yapılan geziler olarak da değerlendirilmektedir. Bu tanımdan hareketle Kültür Turizmi; “kültür mirası (tarihi) ve yaşayan kültür (gelenekler, görenekler, folklor, dinsel inançlar gibi yaşam kültürü/güncel)” şeklinde iki yönlü olarak vuku bulmaktadır. Bu noktada Kültür Turizmini, diğer turizm türlerinden ayıran en önemli fark; öğrenme fonksiyonlu oluşudur. Çünkü kültür, insanların düşündüğü (tavır, inanç, fikir ve değerler), yaptığı (davranış ve yaşayış biçimleri) ve oluşturduğu (sanat eserleri, el sanatları, diğer kültürel ürünler) unsurları kapsamaktadır. Bu açıdan ele alınırsa, kültürel turizm mekân ve anıtların ziyareti ile birlikte ziyaret edilen alandaki yaşam tarzının öğrenilmesini de ihtiva etmektedir. Dolayısıyla Kültür Turizmi; doğal ve tarihsel kültür varlıklarını, kültürel etkinlikleri ve güncel sanat eserlerini, kültür sanayilerinin sonuçlarını, bazı sosyo-ekonomik olguları turistik bir ürün biçiminde gezginlerin hizmetine sunan bir turizm anlayışı olup tarihsel özelliği yanında günceli de kapsayan bir terim olarak kullanılmaktadır.⁸

⁸ Bkz. Alparslan Aliagaoglu, “Sosyo-Kültürel Miras Turizmi Ve Türkiye’den Örnekler”, Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Coğrafi Bilimler Dergisi, 2 (3), 51; Faruk Pekin, Çözüm: Kültür Turizmi, İstanbul 2011, 150-151; Bilgehan Gülcan, “Türkiye’de Kültür Turizminin Ürün Yapısı ve Somut Kültür Varlıklarına Dayalı Ürün Farklılaştırma İhtiyacı”, İşletme Araştırmaları Dergisi 2/1 (2010), s. 102; Gözde Emekli, “Coğrafya, Kültür ve Turizm: Kültürel Turizm”, Ege Coğrafya Dergisi, 15, İzmir 2006, s. 54-58; Alternatif Turizm Çalıştayı Raporu (Batı Akdeniz Bölgesi), Antalya 2012, 30; City Tourism & Culture The European Experience, World Tourism Organization and European Travel Commission, Spain 2005, 1-3; G. Donlon- H. Donlon- Agrusa, “Cultural Tourism, Camel Wrestling, and the Tourism ‘Bubble’ in Turkey”, s. 29-30; Taçgey Debeş, “Cultural Tourism: A Neglected Dimension of Tourism Industry”, Anatolia – An International Journal of Tourism and Hospitality Research Vol. 22, No. 2, August 2011, s. 234-251.

3. Dünya Miras Listesi ve Türkiye

Seyahatin en eski biçimlerinden biri olarak da değerlendirilen Kültür Turizmi⁹; miras turizmi kavramı ile eşdeğer olarak kullanılmaktadır. Kültür Turizmi; bir nesilden diğerine geçen her türlü kaynağın kullanımını ifade etmektedir. Bu bağlamda Kültür Turizmi ekseninde miraslar; **doğal ve kültürel miras** olarak iki kısımda değerlendirilmektedir. Anıtlar, Sitler ve diğer mimarî yapılar kültürel miraslar çerçevesinde ele alınmaktadır. Buna göre, "kullanım durumu, konumu, fonksiyonu, ziyaretçi yoğunluğu ile tarihi ve sanatsal özellikleri de dikkate alınarak tarih, sanat veya bilim açısından istisnâ evrensel değerdeki mimarî eserler, heykel ve resim alanındaki şaheserler, arkeolojik nitelikte eleman veya yapılardan oluşan taşınmaz kültür varlıklarına", "**Anıtlar**" denilmektedir. "Tarihsel, estetik, etnolojik veya antropolojik bakımlardan istisnâ evrensel değeri olan insan ürünü eserler veya arkeolojik alanları kapsayan mekânlara" da "**Sitler**" adı verilmektedir. Sitler; kendi içerisinde 1. 2. ve 3. Derece olarak farklı derecelendirmelere tabidir. Bu derecelendirme, sit alanlarının korunma noktasında üzerinde herhangi bir işlem yapabilmeye özelliğini ortaya koymaktadır. Çünkü Birinci Derece olarak değerlendirilen sit alanları üzerinde herhangi bir müdahale sözkonusu olmamaktadır. İkinci derece olan sit alanlarında kısmî değiştirmeler olabilmektedir. **Diğer Mimarî Yapı toplulukları** ise "Mimarileri, uyumlulukları veya arazi üzerindeki yerleri nedeniyle tarih, sanat veya bilim açısından istisnâ evrensel değere sahip ayrı veya birleşik yapı toplulukları"ndan oluşmaktadır.

Kültürel miraslar; **Somut Kültürel Miras**, **Sualtı Kültürel Miras** (batıklar, sualtı kalıntıları ve kentleri) ve **Somut Olmayan Kültürel Miras** (Gelenek-görenek İnanış- ritüel, kutlama ve festivaller geleneksel el sanatları geleneksel mutfak halk müziği, halk oyunları, halk edebiyatı gibi konular ile bunlara ilişkin alt başlıkları kapsayan envanterler) olmak üzere genel anlamda üç farklı mirastan oluşmaktadır. Ayrıca kültürel miraslar taşınabilir ve taşınamaz özelliklerine göre de iki kısımda değerlendirilmektedir. Buna göre **Taşınır Kültürel Miras**; "tablolar, heykeller, sikkeler, el yazmaları, arkeolojik eserler"den oluşmaktadır. **Taşınmaz Kültürel Miras** ise anıtlar, arkeolojik sitler, tarihi kent dokularından meydana gelmektedir.

Doğal miras olarak kabul edilen yapılar ise "bilimsel açıdan değeri olan, jeolojik, fiziksel ve biyolojik oluşumlardan meydana gelen ve tükenme tehdidi altındaki hayvan ve bitki türlerinin yetiştiği alanlar"dır. Diğer bir ifade ile doğal miras, bilim ve doğal güzellik açısından istisnâ bir yere sahip, evrensel değeri olan doğal sitler veya doğal alanlardan oluşan doğal anıtlardır.

⁹ Greg Richards-Will Munsters, "Developments and Perspectives in Cultural Tourism Research", Cultural Tourism Research Methods, Ed. Greg Richards-Will Munsters, USA 2010, s. 1.

Kültür turizminin diğer bir ifade ile “Miras Turizmi”nin ortaya çıkış nedenlerinden birisi toplumda meydana gelen “sosyal değişim”dir. Çünkü tarihî süreç içerisinde, maddî ve manevî değerlerden oluşan ve turizm sektöründe **doğal ve kültürel miras** adı ile pazarlanan Anıtlar, Sitler ve mimarî yapılar gibi kültürel unsurlar/varlıklar, değişim içerisinde bulunabilmektedir. Bu değişim çerçevesinde önceki nesillerin yarattıkları ve kuşaktan kuşağa aktardıkları tarih öncesi ve tarihî devirlere ait bilim, kültür, din ve güzel sanatlarla ilgili bulunan yerüstü, yeraltı veya su altındaki tüm taşınabilir veya taşınamaz maddî ve manevî kültür ürünleri yok olabilmekte veya tehlike altında bulunabilmektedir.¹⁰

Her ülkenin kendisine göre belirlediği doğal kültürel mirasları bulunmaktadır. Ancak bu kültürel miraslar bütün insanlığın ortak mirası ve evrensel niteliğe sahiptir ve insanlığın ortak mirası olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda evrensel değerlere sahip olan kültürel ve doğal varlıkları dünyaya tanıtmaya, toplumda söz konusu evrensel mirasa sahip çıkacak bilinci oluşturma amacına yönelik olarak **Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu** (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization - UNESCO), **Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi** (International Council of Monuments and Sites - ICOMOS), **Kültür Varlıklarının Korunması ve Onarım Çalışmaları Uluslararası Merkezi** (International Centre for Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property-ICCROM), **Uluslararası Müzeler Konseyi** (International Council of Museums-ICOM) ve **Dünya Anıtlar Fonu** (The World Monuments Fund - WMF) gibi çok sayıda kuruluşlar oluşturulmuştur. Uluslar arası bu kuruluşlar, evrensel değerlere sahip olan kültürel ve doğal varlıkları koruma ve korumayı teşvik amacıyla ortak hareket etmektedir. Hatta Uluslararası kuruluşlar içerisinde önemli bir yere sahip olan Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO) tarafından **Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması** için “**Dünya Mirası Komitesi**” oluşturulmuştur.

Dünya Mirası Komitesi, sözleşmeyi imzalayan ülkeler tarafından seçilen yirmibir ülke temsilcisinden oluşmaktadır. Komitedeki üyeler; altı yıl süre ile görev yapmakta, ancak üyelerin üçte biri iki yılda bir değişmektedir. Bu değişim, seçimler ile her iki yılda bir yapılan olağan UNESCO Genel Konferansı’nda, tüm konvansiyonu imzalayan devletlerin katılımı ile gerçekleştirilmektedir. Komitedeki kararlar da hazır bulunan ve oy veren üyelerin üçte iki çoğunluğu ile alınmaktadır. Böylece Komite, iki uluslararası kurumdan

¹⁰ Deniz Ünsal-Gül Pulhan, “Türkiye’de Kültürel Mirasın Anlamı ve Yönetimi”, Kültürel Miras Yönetimi, Eskişehir 2012, 34; Aliğaoglu-Narlı, “Edebi Miras Turizmi ve Türkiye’de Edebi Mekânlar”, s. 1-3; Faris Karahan-Elif Akpınar-Meliha Karaman, “Mimarî Mirasımızı Nasıl Korumalıyız? Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi’nden Bir Örnek: Öşvank Kilisesi”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, 2008, S. 13, s. 27; Aliğaoglu, “Sosyo-Kültürel Miras Turizmi Ve Türkiye’den Örnekler”, s. 51-52; www.unesco.org.tr/(12.10.2013), http://www.kulturvarliklari.gov.tr/(12.09.2013).

destek alarak (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi ICOMOS ile Dünya Koruma Birliği IUCN) aday gösterilen değerler arasından seçim yapmakta ve “Dünya Mirası Listesi”, “Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi” ve “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasını Koruma Fonu (Dünya Mirası Fonu)” gibi çeşitli Fon ve Listeler* meydana getirmektedir.¹¹ Bu çerçevede UNESCO, 17 Ekim-21 Kasım 1972 tarihleri arasında Paris’te toplanmış ve 17.Genel Konferansı kapsamında, 16 Kasım 1972 tarihinde “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme” yapmıştır. 14.04.1982 tarih ve “2658 sayılı Kanunla katılmamız uygun bulunan bu Sözleşme, 23.05.1982 tarih ve 8/4788 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı” ile onaylanarak, 14.02.1983 tarih ve 17959 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanmıştır.¹² Böylece UNESCO “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme” kapsamında taraf Devletler, UNESCO Dünya Miras Listesi’ne kaydedilmesi uygun olan varlıklara ilişkin envanterlerini UNESCO Dünya Miras Merkezi’ne iletmekle yükümlü olmuşlardır.

UNESCO Dünya Miras Merkezi’nce yayınlanan listelerde yer alan varlıklara ilişkin hazırlanan adaylık dosyaları, Dünya Miras Komitesi’ne sunulmaktadır. Geçici Listeler hazırlanırken varlıkların Dünya Miras Komitesi’nce belirlenen kriterleri karşılama durumları ile mimarî, tarihî, estetik ve kültürel, ekonomik, sosyal, sembolik ve felsefî özellikleri de dikkate alınmaktadır. Sözleşme gereğince, Komite; taraf devletlerin verdiği envanterleri, saptadığı ölçütlere** göre değerlendirerek, seçkin evrensel bir değer taşıdığı

* Ancak bir varlığın Dünya Kültür Mirası Listesine alınması, ilgili Devletin onayı ile mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda sayın Serap Akipek, Dünya Mirası Sözleşmesi’nin 11/3. İngilizce metninde, “The inclusion of a property situated in a territory” ibaresi, “bir toprakta bulunan bir kültürel varlığın” olarak tercüme edildiğini ifade ederek orijinal metinde “cultural” kavramının olmadığını ve aynı şekilde, “World Heritage Committee” ifadesinin de “Dünya Kültür Mirası Komitesi” olarak tercüme edildiğine dikkat çekmektedir. Sayın Akipek, Sözleşme’deki “Property” kelimesinin bir hukuk terimi olduğunu ve çevirisi yapılan “Varlık” kavramının Türkçe hukuk ve yabancı dillerdeki hukuk terminolojisinde karşılığı olmayan bir kelime olduğunu da vurgulamaktadır(Bkz. Serap Akipek, “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmenin Değerlendirilmesi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2001, C. 50, S. 4, s. 17, 37. Ayrıca benzer düşünceler için bkz. G. Donlon- H. Donlon- Agrusa, “Cultural Tourism, Camel Wrestling, and the Tourism ‘Bubble’ in Turkey”, s. 32-34).

¹¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Akipek, “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmenin Değerlendirilmesi”, s. 24-36.

¹² Ünsal-Pulhan, “Türkiye’de Kültürel Mirasın Anlamı ve Yönetimi”, 36-37; Akipek, “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmenin Değerlendirilmesi”, s. 13-15; Öcal Oğuz, “Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kültürel İfade Çeşitliliği”, Milli Folklor Dergisi, 2009, Yıl 21, S. 82, s. 7-8; www.unesco.org.tr/12.10.2013, http://www.kulturvarliklari.gov.tr/(12.09.2013).

** Bir varlığın, dünya mirası Listesi’nde yer almak için bazı kriterlere sahip olması gerekmektedir: Bu kriterler şu şekilde değerlendirilmektedir:

Kültürel miraslar için

“1. Yaratıcı insan dehasının ürünü olması,

kanaatine ulaştığı kültürel ve doğal alanları içeren varlıklardan müteşekkil bir Liste hazırlamakta veya güncelleştirmekte ve Dünya Mirası Listesi başlığı ile de yayınlamaktadır.¹³ Böylece UNESCO'nun 1972 yılındaki genel konferansında hazırlanan 38 maddelik Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Koruma Konvansiyonu'nu imzalayan yaklaşık 175 ülkenin korumayı garanti ettikleri aday anıt ve sit arasından Dünya Mirası Kriterlerine uygun bulunanlar listede yer alır. Ancak Dünya Miras Komitesinin kararı doğrultusunda “**Dünya Mirası**” statüsünü kazanan varlıklar, listede yer almalarına neden olan niteliklerini kaybedecek derecede bozulmaları durumunda, listeden çıkarılmaktadır.

UNESCO, 29 Eylül-17 Ekim 2003 tarihleri arasında Paris'te tekrar toplanmış ve 32. Genel Konferansı'nda, 17 Ekim 2003 tarihinde “**Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi**”ni kabul etmiştir. Sözleşme, TBMM'nin 19.01.2006 tarihli oturumunda da oy birliği ile kabul edilmiş, “**Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun**” (No: 5448) 21 Ocak 2006 tarih ve 26056 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiş ve Türkiye'nin taraf olma süreci 27 Mart 2006 tarihinde tamamlanmıştır. Böylece Türkiye'nin Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi'ne girmesiyle, “**Meddahlık Geleneği** (2008), **Mevlevi Sema Törenleri** (2008), **Aşıklık Geleneği** (2009), **Karagöz** (2009), **Nevruz** (Azerbaycan, Hindistan, İran, Kırgızistan, Özbekistan ve Pakistan ile ortak dosya, 2009), **Geleneksel Sohbet Toplantıları** (Yaren, Barana, Sıra Geceleri ve diğer, 2010), **Alevi-Bektaşî Ritüeli Semahı** (2010), **Kırkpınar Yağlı Güreş Festivali** (2010) ve **Geleneksel Tören Keşkeği** (2011)” Türkiye'nin Somut Olmayan Kültürel Mirasları olmuştur. Ancak Türkiye'nin 17. Madde (Acil

2. Belli bir zaman diliminde veya kültürel mekânda, mimarinin veya teknolojinin, anıtsal sanatların gelişiminde, şehirlerin planlanmasında veya peyzajların yaratılmasında, insani değerler arasındaki önemli etkileşime sahip olması,

3. Kültürel bir gelenek veya yaşayan ya da tarihte var olmuş bir uygarlığa tanıklık etmesi,

4. İnsanlık tarihinin bir veya birden fazla anlamlı dönemini temsil eden yapı tipinin ya da mimari veya teknolojik peyzaj topluluğunun bir örneğini sunması,

5. Bir veya daha fazla kültürü temsil eden geleneksel insan yerleşimine veya toprağın kullanımına ilişkin önemli bir örnek sunması ve özellikle bu örneğin, geri dönüşü olmayan değişimlerin etkisiyle dayanıklılığını yitirmesi,

6. Evrensel bir anlam taşıyan olaylar veya yaşayan gelenekler, fikirler, inançlar veya sanatsal ve edebî eserlerle doğrudan bağlantılı olması,

Doğal miraslar için

1. Doğanın bir harikasına veya eşsiz bir güzelliğe ve estetik öneme sahip olması,

2. Yaşamış canlıların kalıntıları, devam eden jeolojik olaylar ve yer şekillerinin gelişimi gibi dünyanın doğal tarihine ilişkin eşsiz önemde bilgilere sahip olması,

3. Ekolojik ve biyolojik olarak hâlâ bozulmamış bir karasal, denizel veya tatlı su ekosistemine veya önemli hayvan ve bitki topluluklarına sahip olması,

4. Özellikle tehlikedeki veya bilim açısından önemli bir biyolojik çeşitlilik için en önemli ve en belirgin doğal habitatlara ev sahipliği yapmasıdır”. (Bkz. www.unesco.org.tr(12.10. 2013).

¹³ Akipek, “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmenin Değerlendirilmesi”, s. 17; www.unesco.org.tr/(12.10.2013).

Koruma Gerektiren Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi) ve 18. Madde (En İyi Uygulama Örnekleri Listesi) kapsamındaki listede mirası bulunmamaktadır.¹⁴

Uluslararası teşkilatlar ile birlikte kültürel mirası koruma noktasında Türkiye’de de Türk Tarih Vakfı, ÇEKÜL, Anıt Eserler Kurulu, KUDEB (Koruma, Uygulama ve Denetim Büroları) ve KADİP (Kültürlerarası Diyalog Platformu) gibi çeşitli kuruluşlar meydana getirilmiştir. Bu kuruluşlar ile birlikte Doğal ve Kültürel Mirasları koruma amacıyla tarihi süreçte Osmanlı Devleti tarafından da yasal düzenlemeler yapılmış ve bu bağlamda 1869, 1874, 1884 tarihli Asar-ı Atika Nizamnameleri (Eski Eserler Tüzükleri) hazırlanmıştır. Bu tüzüğe göre kültürel varlıkların devlet malı olduğu ifade edilmiştir. Bu tür çalışmalar, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurulması ile devam etmiş ve 1913-1914’lü yıllarda Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı “**Hars Müdürlüğü**” oluşturulmuştur. 1927 yılında “**Anadolu (Türk) Halk Bilgisi Derneği**” ardından da **Türkiyat Enstitüsü, Halkevleri ve Milli Folklor Enstitüsü** kurulmuştur.

1951 yılında 5805 sayılı yasa ile **Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu** meydana getirilmiştir. Ayrıca 1946 yılında Millî Eğitim Bakanlığı’nın kuruluşu ile ilgili kanun gereğince “**Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü**” ve 1971 yılında “**Kültür Bakanlığı**” kurulmuştur. 1973 yılında da Cumhuriyetin ilk koruma yasası olan 1710 sayılı **Eski Eserler Kanunu** çıkarılmıştır. Bu kanun ile anıtlar ve sit alanları eski eserler olarak belirlenmiş ve devlet malı çerçevesinde koruma ilkeleri getirilmiştir. Hatta koruma ve kullanma koşullarının belirlenmesinde Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu ile Milli Eğitim Bakanlığı görevlendirilmiş, tüzel ve özel kişilerin elinde bulunan arkeolojik nitelikteki anıtların kamulaştırma veya takas yoluyla devletin eline geçmesi veya kamulaştırılması sağlanmıştır.

1982 yılında Kültür Bakanlığı “**Kültür ve Turizm Bakanlığı**” adı altında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı ile birleştirilmiştir. Daha sonra adı “**Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı**” olarak değiştirilen “Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü” de Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesine alınmıştır. Aynı yıl 1982 Anayasası’nın 63.Maddesi’ne de “**Devlet tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır, bu varlık ve değerlerden özel mülkiyet konusu olanlara getirilecek sınırlamalar ve bu nedenle hak sahibine yapılacak yardımlar ve tanınacak muafiyetler kanunla düzenlenir**” hükmü eklenmiştir.

1983 yılında ise 2863 sayılı “**Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu**” çıkartılmıştır. Bu kanun ile sit, kültür varlığı, tabiat varlığı, koruma, korunma gibi kavramları tanımlanmış, korunması gerekli taşınmaz kültür ve

¹⁴ Pekin, Çözüm: Kültür Turizmi, 174–175; www.unesco.org.tr/(12.10.2013).

tabiat varlıkları belirtilmiş devlet malı olduğu ifade edilmiştir. 1990'lı yıllarda ise kültür mirasının korunması görevini ağırlıklı olarak Kültür Bakanlığı yürütürken, 1983 tarihli 2873 sayılı Milli Parklar Kanunu ve 1991 tarihli 383 sayılı Özel Çevre Koruma Kurumu Başkanlığı Kurulmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname gereği kültür mirasının bir bölümü milli park ve özel çevre koruma bölgelerinde yer alarak, bunların korunmasında Orman ve Çevre Bakanlıkları da görevli ve yetkili kılınmıştır.

29 Nisan 2003 tarihinde çıkartılan 4848 sayılı Yasa ile Kültür ve Turizm Bakanlıkları birleştirilmiş ve 06.11.1989 gün ve 379 KHK ile **Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü ile Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü** olarak iki ayrı Genel Müdürlük olan Genel Müdürlükler, "**Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü**" adı altında tek bir elde toplanmıştır. 14 Temmuz 2004 tarihli ve 5226 sayılı yasa ile 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası'nda da bazı değişiklikler yapılmıştır.¹⁵

4. Dünya Miras Listesindeki Türkiye'nin Hıristiyan Dinî Mekânlarına Genel Bir Bakış

1946 yılında kurulan UNESCO, 1945 yılında, Londra'da 44 ülkenin temsilcilerinin katıldığı bir toplantıda bir sözleşme kabul etmiştir. Türkiye, UNESCO Sözleşmesi'ni 20 Mayıs 1946 tarihli ve 4895 sayılı kanunla onayarak bu yasayı imzalayan ilk yirmi devlet arasında onuncu sırada yer almıştır. Türkiye; 1946-1949 yılları arasında Reşat Nuri Güntekin, 1949-1951'de Ahmet Kutsi Tecer ve 1958-1966 yılları arasında aynı zamanda UNESCO Yürütme Konseyi Başkan Vekilliği de yapan Prof. Dr. Bedrettin Tuncel tarafından temsil edilmiştir. Tuncel, 1966 yılı sonunda UNESCO'nun XX. Yıldönümünde, iki yıl için (1966-1968) UNESCO Genel Konferansı Başkanı seçilmiştir. Bu kurumun Yürütme Konseyi'nde de Prof. Dr. Erdal İnönü, Prof. Talat Halman ve Prof. Dr. Orhan Güvenen yer almıştır. Günümüzde de UNESCO'nun Türkiye Milli Komisyonu Başkanlığı'nı Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Öcal Oğuz ve Başkan Vekilliğini de Büyükelçi M. Sina Baydur yürütmektedir.

UNESCO, konvansiyonu imzalayan ülkeler tarafından seçilen 21 ülke temsilcisinin oluşturduğu Dünya Mirası Komitesi, iki uluslararası kurumun (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi ICOMOS ve Dünya Koruma Birliği IUCN) desteği ile Dünya Mirası Listesi oluşturmaktadır. Bu bağlamda da Türkiye'nin UNESCO Dünya Miras Listesi'nde 11 adet kültürel mirası* yer

¹⁵ Şerif Baykurt, Türkiye'de Folklor, Ankara 1976, 75-93; Melike Z. Dağıstan Özdemir, "Türkiye'de Kültürel Mirasın Korunmasına Kısa Bir Bakış", Planlama Dergisi, 2005/1, Yıl 2005, s. 20-25; [http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,43034/tarihce.html/\(12.09.2013\)](http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,43034/tarihce.html/(12.09.2013)).

* Türkiye'nin UNESCO Dünya Miras Listesi'ndeki 11 adet kültürel mirası şu şekildedir: "İstanbul'un Tarihi Alanları (1985), Göreme Milli Parkı-Kapadokya (Nevşehir) (1985), Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası (1985), Hattuşaş/Hitit Başkenti (Boğazköy) (1986), Nemrut Dağı (Adıyaman/Kahta) (1987), Pamukkale (Hierapolis/ Denizli) (1988), Xanthos-Letoon (Antalya-Muğla) (1988),

almaktadır. UNESCO Komitesi tarafından Dünya Miras Listesi'ne alınan bu mirasların yanı sıra Dünya Miras Listesi'ne önerilmesi öngörülen ancak henüz adaylık süreçleri tamamlanmayan miraslardan oluşan "**Dünya Mirası Geçici Listesi**" de bulunmaktadır. UNESCO'nun Dünya Mirası Geçici Listesi'nde 162 ülkenin 1509 mirası yer almaktadır. Türkiye'nin bu listede ilki 1994 yılında sunulan ve son olarak 2013 yılında güncellenen şekliyle toplam 41 mirası*

Safranbolu (Karabük) (1994), Truva Antik Kenti (Çanakkale) (1998), Edirne Selimiye Cami ve Külliyesi (Edirne) (2011) ve Çatalhöyük Neolitik Kenti (Konya) (2012)"dir(Bkz. <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44423/dunya-miras-listesi.html> (12.11.2013).

* Türkiye'nin UNESCO Dünya Miras Geçici Listesi'ndeki 41 adet kültürel mirası şu şekildedir: "

1. Efes (İzmir) [1994]
2. Karain Mağarası (Antalya) [1994]
3. Ahlat Eski Yerleşimi ve Mezar Taşları (Bitlis) [2000]
4. Güllük Dağı-Termessos Milli Parkı (Antalya) [2000]
5. Kekova (Antalya) [2000]
6. Alahan Manastırı (Mersin) [2000]
7. Alanya (Antalya) [2000]
8. Bursa ve Cumalıkızık Erken Osmanlı Kentsel ve Kırsal Yerleşimleri (Bursa) [2000]
9. Diyarbakır Kalesi ve Surları (Diyarbakır) [2000]
10. Harran ve Şanlıurfa Yerleşimleri (Şanlıurfa) [2000]
11. İshakpaşa Sarayı (Ağrı) [2000]
12. Konya Selçuklu Başkenti (Konya) [2000]
13. Mardin Kültürel Peyzaj Alanı (Mardin) [2000]
14. Selçuklu Kervansarayları Denizli-Doğubayazıt Güzergâhı [2000]
15. Aziz Nikolas Kilisesi (Antalya) [2000]
16. Aziz Pavlus Kilisesi, Kuyusu ve Çevresi (Mersin) [2000]
17. Sümela Manastırı (Trabzon) [2000]
18. Afrodisias Antik Kenti (Aydın) [2009]
19. Likya Uygarlığı Antik Kentleri (Antalya ve Muğla) [2009]
20. Perge Antik Kenti (Antalya) [2009]
21. Sagalassos Antik Kenti (Burdur) [2009]
22. Göbeklitepe Arkeolojik Alanı (Şanlıurfa) [2011]
23. Beyşehir, Eşrefoğlu Camii (Konya) [2011]
24. Aziz Petrus Kilisesi (Hatay) [2011]
25. Bergama (İzmir) [2011]
26. Ani Tarihi Kenti (Kars) [2012]
27. Aizanoi Antik Kenti (Kütahya) [2012]
28. Beçin Ortaçağ Kenti (Muğla) [2012]
29. Birgi Tarihi Kenti (İzmir) [2012]
30. Gordion (Ankara) [2012]
31. Hacı Bektaş Veli Külliyesi (Nevşehir) [2012]
32. Hekatomnos Anıt Mezarı ve Kutsal Alanı (Muğla) [2012]
33. Niğde'nin Tarihi Anıtları (Niğde) [2012]
34. Mamure Kalesi (Mersin) [2012]
35. Odunpazarı Tarihi Kent Merkezi (Eskişehir) [2012]
36. Yesemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi (Gaziantep) [2012]
37. Zeugma Arkeolojik Siti (Gaziantep) [2012]
38. Laodikeia Antik Kenti (Denizli) [2013]
39. Sardes Antik Kenti ve Bintepeler Lidya Tümülüsleri (Manisa) [2013]
40. Ceneviz Ticaret Yolu'nda Akdeniz'den Karadeniz'e Kadar Kale ve Surlu Yerleşimleri [2013]
41. Tuz Gölü Özel Çevre Koruma Alanı [2013]".

bulunmaktadır. Ancak bu başlık altında, kültürel miraslardan sadece Hıristiyan dinî mekânlar konu edilmiştir.¹⁶

4.1. Alahan Manastırı

Mersin'in Mut İlçesi, Geçimli (Malya) Köyü'nde yer alan ve "Alacahan Manastırı" adı ile de bilinen Alahan Manastırı'nın; M.S.V. veya VI. yüzyıllarda yapıldığı ileri sürülmektedir. Pavlus ile Barnaba'nın gezileri sırasında konakladıkları yerlere yapılan mabetlerden birisi olarak Hıristiyanlarca önem arzeden ve Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Geçici Listesi'nde yer alan Alahan Manastırı; güneyden altında bazı kalıntıların bulunduğu iddia edilen merdivenli bir yol ile bağlantılıdır.

Manastırın girişinde; sıralı olarak revaklı dehliz (üstü örtülü uzun koridor ve önü açık avlu), kayalara oyulmuş keşiş hücreleri, doğal bir mağaranın içerisinde işlenerek apsisi oluşturulan ve inziva merkezi olarak kullanılan bir şapel, üç nefli, narteksli bir kilise görünümünde olan "bazilika, vaftizhane, kayalara oyulmuş mezar hücreleri ile kubbeli kilise" yer almaktadır. Kilise binaları, Ayasofya Müzesi mimarî yapısı ile aynı özelliklere sahiptir.

İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün 1955-1961 ve 1966-1967 yıllarında yaptığı kazılarla ortaya çıkarılan Bazilika'nın apsisi, diğer kiliselerdeki gibi iç merkezli bir daire şeklindedir. Ortasında da bir paye ile ayrılmış ikiz pencere yer almaktadır. Narteksi yıkılmış olan bazilikanın nefleri; korint başlıklı iki sütun dizisi ile ayrılmış konumdadır. Ayrıca zemininin mozaik döşeli olduğu tahmin edilmektedir. Çok sayıda sütunları olduğu keşfedilen yapı içerisinde, ana nefin üzerine küçük bir kilise yapılmıştır. Bu kilisenin apsisi, "dışarıdan düz bir duvar ile kaplanmış ve apsis çıkıntısının iki yanında da odalar" oluşturulmuştur. Kilisenin yan dikmelerin iç yüzeylerine Cebrail ile Mikail olduğu düşünülen baş melek kabartmaları yerleştirilmiştir. Manastırın ilk kilisesinin doğusunda geniş bir avlu yer almaktadır. Kuzey kısmında da kayalara oyulmuş mekânlar bulunmaktadır. Doğusunda da "yüzonbeş metre uzunluğunda kemerli, sütunlu, düz zemine sahip olmayan ve revaklı bir dehliz" mevcuttur. Dehlizin ortalarına doğru sütunlar arasında küçük nişler yer almaktadır. Ortadaki nişin iki yanında ise ayaklar üzerine kavisli ve ortası istiridye kabuğu şeklinde küçük, yarım bir kubbeli bir alınlık bulunmaktadır. Dehlizin sonunda ise ikisi apsisi olmak üzere, üç sütunla birbirinden ayrılmış dikdörtgen iki mekân halinde bir vaftizhane yer almaktadır. Vaftizhanede kullanılan su yolları ile sunak masasının izlerine rastlanmaktadır. Vaftizhanenin doğusunun sol tarafında ise kayalara oyulmuş sıra halinde hücreler ve hücrelerden birisinin içerisinde de kitabeli bir lahit dikkat çekmektedir.

(Bkz. <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR44395/dunya-miras-gecici-listesi.html> (12.11.2013).

¹⁶ Bkz. Samantha Lafferty, *Travel Adventures Turkey, India 2008*, 10; www.kultur.gov.tr (12.10.2013); <http://www.unesco.org.tr> (12.10.2013); Atilla Ege, *Dünya Mirası, İzmir 2010*, 8-18.

Manastırın en önemli bölümü olan ve günümüze ulaşabilen kubbeli kilise ise “düzgün kesme taşlardan işlenmiş görkemli giriş” ile birlikte zengin kabartma bezemelere sahiptir. Batısında bir avlusu olan kilisenin batı cephesinin önünde de ahşap çatılı bir narteks vardır. Narteksin kuzey yönüne kayalara oyulmuş dikdörtgen bir mezar odası yer almaktadır. Narteksten üç kapı ile içerisine girilen ve Alahan Kilisesi olarak bilinen kilise de kısmen bazilika plânda inşa edilmiştir. İlkçağ sanatının motifleri ile süslü zengin bir taş bezemeye sahip olan kilisenin orta nefi, büyük sütunlar üzerine oturtulmuş taş kemerler ile desteklenmiş bir örtüsü bulunmaktadır. En dikkat çekici bölüm ise büyük nefin ortasında “kesme taşlardan yapılmış, paye ve sütunlarla takviye edilmiş dört kemerin taşıdığı dikdörtgenimsi kule şeklindeki bölüm”dür. Bu kulenin duvarlarında da her cephesinde birer tane yuvarlak kemerli birer pencere bulunmaktadır. Manastırın doğusunda 1966-1967 yıllarında bulunmuş bazı yapı kalıntıları da mevcuttur.¹⁷

4.2. Aya İrini Kilisesi

Aya İrini (Hagia Eirene) Kilisesi; İstanbul Topkapı Sarayı’nın dış avlusu içerisinde ve Ayasofya’nın ardından Bizans İmparatorluğu’nun İstanbul’daki ikinci büyük kilisesidir. Bu Kilise; I. Konstantin tarafından Romalılara ait Apollon, Afrodit ve Artemis’e adanmış bir Roma mabedinin üzerine inşa ettirilmiştir. İnşa edilen bu Kilise, 532 yılındaki Nika İsyanı sırasında yanmıştır. Yangın sonrasında I. Justinian (527-565), Ayasofya’yı yeniden yaptırırken, Aya İrini Kilisesi’ni de piskoposluk binası olarak daha büyük şekilde inşa ettirmiştir. Ancak tarihî süreçte zarar gören Kilise her defasında yeni eklemelerle tamir ettirilmiştir. Böylece kilisenin tüm tavanı ve apsisleri fresk ve mozaiklerle süslenmiştir. Ayrıca İkonaklazm (726-843) Dönemi’nde kilise içerisindeki bu mozaik ve freskler sökülerek yerine apsislerin içine “Haç” yapılmıştır. Apsislerdeki üç kademe uterine citizen haçın altındaki üç basamaklı kademe, İsa’nın çarmıha gerildiği “**Golgota Tepesi**”ni sembolize etmektedir.

IX. Yüzyılda meydana gelen bir deprem ile kilise zarar görmüş ve tekrar onarım geçirmiştir. 1453 yılında Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u fethi ile cephane olarak kullanılmış ve III. Ahmed (1703–1730) zamanında da Harbiye Nezareti’nin silah ambarı olmuştur.

Aya İrini Kilisesi, Sultan Abdülmecid (1839-1861) zamanında Tophane Müşiri Fethi Ahmet Paşa tarafından açılan Türkiye’deki ilk müzenin sergilenmesine de ev sahipliği yapmış ve Türkiye tarihinde önemli bir rol oynamıştır. 1869 yılında kilise içerisindeki arkeolojik eserler, Çinili Köşk’e

¹⁷ Mehmet Alparslan Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye’de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), Ankara 2013, 408-409; Zekeriya Bingöl, Gelenekten Evrensel Anadolu’da İnanç Turizmi, Ankara 2007, 222-223; Filiz Kerem, Mersin-Örenyerleri, Kaleleri, Müzeleri, İstanbul 2007, 310-312; <http://www.mersin.web.tr/mut1.htm>(11.12.2012); [http://www.kenthaber.com/akdeniz/mersin/rehber\(06.12.2012\)](http://www.kenthaber.com/akdeniz/mersin/rehber(06.12.2012)).

taşınmış ve “Eski Eserler Müzesi” adı ile 1880’de yeniden sergilenmiştir. Aya İrini Kilisesi “Askeri Müze” olarak da faaliyet göstermiştir. Ancak Harbiye’deki Askeri Müze’nin faal olması ile birlikte kilise boşaltılarak 1939’da Ayasofya Müzesi’ne bağlanmıştır. Tarihî süreçte Kilise ile ilgili olarak çeşitli kazı, tamir ve restorasyonlar gerçekleştirilmiştir. Günümüzde de bu bina sergi ve konserlerin düzenlendiği bir mekân olma özelliğini korumaktadır.

Kilise; ilk dönem Bizans mimarisi özelliklerini taşımaktadır. Ancak kilisede üç nefli bazilika planı ile birlikte “Kapalı Yunan Haçı” örneği de görülmektedir. Bu bağlamda zemin üç nefli bir bazilikadan, üst kat ise kapalı Yunan Haçı şeklindeki oluşmaktadır. Aya İrini Kilisesi’nin orta mekânın üzeri “onbeş metre çapında, otuzbeş metre yüksekliğinde dört büyük fil payenin taşıdığı, içten yarım yuvarlak, dıştan ise yüksek kasnaklı bir kubbe” ile örtülüdür. Kubbe kasnağında bulunan yirmi pencerenin ondördü kubbeyi sağlamlaştırmak için sonradan tuğla ile örülerek kapatılmıştır. Orta kubbe ile birlikte bir kubbe daha vardır. Diğer kubbelerin ise üzerleri tonozlarla örtülüdür.

Kilisenin orta mekânın doğusundaki apsis, “içeriden yarım daire şeklindedir ve dışarıdan üç cepheli”dir. Cephelerinde birer penceresi olan apsisin oldukça kalın duvarları arasına bir metre genişliğinde kemerli bir dehliz yerleştirilmiştir. Apsisteki oturma kademeleri bu dehlizin üzerine oturtulmuştur. Orta apsisin iki yanında, kendi apsisleri olan pastoforyon hücreleri yer almaktadır. Binaya giriş; tarihî süreç içerisinde narteksteki beş kapıdan sağlanmıştır. Günümüzde ise giriş, kuzey yönünde sonradan açılmış bir kapı ile sağlanmaktadır. Kilisenin avlusunun köşesindeki iki kırmızımsı taş lahitin, Fatih Camii yapılırken, Havariler Kilisesi’nden çıkarılarak getirildiği iddia edilmektedir.¹⁸

4.3. Ayasofya Müzesi (Ayasofya Camii/Kilisesi)

İki kıtayı birbirine bağlayan tek şehir olma özelliğine sahip İstanbul; tarihte Doğu Roma İmparatorluğu’nun/Bizans İmparatorluğu’nun başkenti olmuş ve Türkler’in İstanbul’u fethine kadar, yaklaşık bin yıllık süreyle, bu özelliğini korumuştur. Bu bağlamda da İstanbul’da Ortodoks Hıristiyanlığa ait çok sayıda eser/yapı bulunmaktadır. Bu yapılar içerisinde en önemlisi günümüzdeki İstanbul ile özdeşleşmiş olan ve hem Hıristiyanlık hem de İslâm özellikle Türkler için önem arzeden **Ayasofya**’dır. Dünyanın en eski ve en hızlı yapılan mabedlerinden ve Bizans İmparatorluğu’nun merkezi kabul edilen Ayasofya (Hagia Sophia); kelime olarak “**Kutsal Bilgelik**” anlamına gelmektedir. Yüzölçümü bakımından dünyanın dördüncü büyük katedrali olarak kabul edilen Ayasofya; 1054 yılında Katolik ile Ortodoksluğun ayrımının yaşandığı

¹⁸ Edith Oyhon-Bente Etingü, Churches in İstanbul, İstanbul 1999, 37-38; Luigi Padovese - Anselmo Dlabesio - Oriano Granella - Filippo Aliani, Turchia, Parma 1987, 5-6; Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye’de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 265-267; Erdem Yücel, “Hagia Eirene (Aya İrini)”, Bütün İstanbul Medeniyetler Şehri, İstanbul 2009, s. 55.

mekân olması bakımından da Hıristiyan tarihinde önemli bir yere sahiptir. Sultanahmet'te Sultan Ahmet Camii'nin karşısında yer alan Ayasofya; tarihî süreçte 916 yıl kilise ve yaklaşık 470-480 yıl cami olarak faaliyet göstermiştir.¹⁹

İstanbul'da yapılmış en büyük Bizans kilisesi olan ve yabancı kaynaklarda pembe-kırmızı taşlı olarak betimlenen Ayasofya²⁰, aynı yerde üç kez inşa edilmiştir. Ayasofya'nın ilk isminin Büyük Kilise (Megali Eklesia) olduğu ve V. Yüzyıldan sonra kutsal bilgelik anlamında Ayasofya (Hagia Sophia) adını aldığı ifade edilmektedir. Bazilika plânlı, ahşap çatılı, beş nefli bir yapı olan ilk kilise binası, İmparator Konstantin'in (324-337) oğlu imparator Konstantin (337-361) tarafından 360 yılında İstanbul'da ahşap bir kilise olarak yaptırılmıştır.

Kilise, 404 yılında İmparator Arkadyos'a karşı çıkan halk ayaklanmasında yıkılmıştır. Günümüze hiçbir kalıntısı ulaşamayan bu yapının tamamen yanması üzerine ikinci kilise binası İmparator II. Theodosyos (408-450) tarafından Mimar Ruffinos'a 415 yılında inşa ettirilmiştir. İkinci kilise; bazilikal plânlı, ahşap çatılı, beş nefli ve üç kapılı anıtsal girişli bir yapı olarak düzenlenmiştir. Bu yapı da İmparator Justinyan (527-565) aleyhine 532 yılında başlayan ve tarihte "Nika Ayaklanması" olarak adlandırılan isyan sonucunda yanmış ve yıkılmıştır.

I. Justinyan (527-565), tarihteki iki Ayasofya'dan daha büyük bir kilise yaptırmak istemiş ve çağın ünlü mimarlarından Miletli (Aydın/Söke) İsidoros ve Trallesli (Aydın/ Güzelhisar) Antemyus'a günümüzdeki Ayasofya'yı M.S. 532-537 yılları arasında beş yıl gibi bir sürede inşa ettirmiştir. Justinyan, Ayasofya'nın yapımı için bütün şehirlere emirname göndererek buldukları yerdeki mimarî anıtlara ait parçaların, sütunların, başlıkların, mermerlerin ve renkli taşların Ayasofya'da kullanılmak üzere İstanbul'a gönderilmesini istemiştir. Böylece 532 yılında yapımı başlanan Ayasofya, Justinyan tarafından 537 yılında ibadete açılmıştır. Bu tarih itibari ile Ayasofya, İstanbul ile İstanbul da Hıristiyanlık ile özdeşleşmiştir.²¹

¹⁹ Robert H. Dalton, *Sacred Places of the World*, India 2010, 157; Beth Williamson, *Christian Art*, Oxford 2004, 48; Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 472; Semavi Eyice, "Ayasofya Camii", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1991, C. 4, s. 206; "Ayasofya Müzesi", Aktüel Dergisi, Temmuz-Eylül / July-September 2008, No. 26, s. 108; [http://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/\(11.10.2013\)](http://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/(11.10.2013)).

²⁰ Lafferty, *Travel Adventures Turkey*, 113.

²¹ Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 472-477; Semavi Eyice, "Ayasofya", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Örnek Fasikül), İstanbul 1986, s. 90-91; Esra Güzel Erdoğan, "Bizans Dönemi'nde Ayasofya, Tarihçesi ve Mimari Özellikleri Hakkında Genel Bilgiler", İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi, 2012, S. 1, s. 1-2; Hüseyin Yılmaz, *Yakın Tarihimizin Anlatılmayan Hikâyesi:2 Ayasofya*, İstanbul 1990, 11-16; Zeynep Ahunbay, *Dünya Mirasında Türkiye: İstanbul'un Tarihi Katmanları ve Günümüze Ulaşan İzleri*, Türkiye'nin Kültürel Mirası-I, Ed. Canan Parla, Eskişehir 2012, 23. Ayrıca bkz. Oyhon-Etingü,

1453 yılında, bazilika plânlı bir katedral olan Ayasofya, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesi ile camiye dönüştürülmüştür.²² İstanbul'un fethi ile Ayasofya, Bizans İmparatorluğu'nun yok oluşunun, Anadolu topraklarının Türkleşmesinin ve İslâmlaşmasının bir simgesi haline gelmiştir. Bu noktada Ayasofya, Türkün varlığının ve İstanbul'un Türk oluşunun mührü olmuştur.²³

Fatih Sultan Mehmet, Ayasofya'yı camiye çevirmekle birlikte kuzey tarafına da bir medrese inşa ettirmiştir. Camiye çevrilen Ayasofya'nın batıdaki küçük kubbesinin üzerine ahşap bir minare, daha sonra da Fatih Sultan Mehmet zamanında güneybatıdaki tuğla minare, II. Beyazid döneminde de kuzeydoğudaki ince minare eklenmiştir. Osmanlı Dönemi'nde Ayasofya'nın ibadet mekânı içerisine mihrap, minber, vaaz kürsüleri ve hünkâr mahfili eklenmiştir. Ayasofya'nın güney avlusunda da III. Murat Türbesi, Sultan III. Mehmet Türbesi, Sultan II. Selim Türbesi, Şehzadeler Türbesi ve Bizans döneminde Vaftizhane olarak kullanılan yapı I. Mustafa ve Sultan İbrahim'in türbesi haline getirilmiştir.

24 Kasım 1934 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı* ile müzeye dönüştürüldüğü ve 1 Şubat 1935 tarihinde de ziyarete açıldığı kabul edilen Ayasofya²⁴; Ahşap örtülü Hellenistik bazilika planında üç veya beş nefli yapıda olup, yan neflerin üzerinde galeri katı bulunmaktadır. Kilisenin içinde veya yanında, kaynaklarda

Churches in İstanbul, 39; Natalia B. Teteriatnikov, Mosaics of Hagia Sophia, İstanbul, Washington 1998, 5-6.

²² Bkz. Dukas, Bizans Tarihi, Çev. V. L. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, 158-159; Eyice "Ayasofya", s. 91; Yılmaz, Yakın Tarihimizin Anlatılmayan Hikâyesi:2 Ayasofya, 150-151; İsmail Hâmi Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C. 1, s. 262-263; Lafferty, Travel Adventures Turkey, 20; Hüseyin Algül, "Fetihten Sonra İstanbul'un İmar ve İskânı", Diyanet İlmi Dergi, Ekim-Kasım-Aralık 1997, C. 33, S. 4, s. 19-20; Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 474.

²³ Halil İnalçık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", Çev. İbrahim Kalın, İslâm Tetkikleri Dergisi, İstanbul 1995, C. 9, s. 247-249; Abdurrahman Küçük, Din ve Dünya, Ankara 2010, 656, 666.

* Ayasofya'nın Müzeye dönüştürülmesi konusu yeni bilgi ve belgeler ışığında tartışmaya açılmıştır. Tartışma; Ayasofya'nın Müze'ye dönüştürülmesi yönündeki Bakanlar Kurulu Kararı'nın Resmî Gazetede yayınlanmadığı ve Cumhurbaşkanı olarak Atatürk'ün imzasının sahte olduğu yönünde olmuştur. Bunun için Ayasofya'nın yeniden Camiye dönüştürülmesi, Yusuf Halaçoğlu tarafından verilen 28.10.2013 tarihli kanun teklifi ile TBMM'nin gündemine taşınmış ve basın-yayın organlarında yer almıştır.

²⁴ Bkz. Oyhon-Etingü, Churches in İstanbul, 41; Eyice "Ayasofya", s. 92; Teteriatnikov, Mosaics of Hagia Sophia, İstanbul, 6-8; <http://www.ayasofya.org> (11.12.2012); [http://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/\(11.08.2013\)](http://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/(11.08.2013)); [http://www.kenthaber.com/marmara/istanbul/Rehber/\(06.12.2012\)](http://www.kenthaber.com/marmara/istanbul/Rehber/(06.12.2012)); Eyice "Ayasofya", s. 92.

Olympas olarak adı geçen bir vaftizhane ile kilisenin güney cephesine bitişik iki katlı "piskoposluk sarayı" yapılmıştır.²⁵

Erken Bizans ve Roma mimarî geleneğini yansıtan Ayasofya; merkezi kubbe ile örtülü, büyük bir orta mekân, "iki yan nef, apsis ve iç ve dış narteks"ten oluşmaktadır. İç mekân, "100 x 70 metre ölçüsünde olup üzeri dört büyük ayağın taşıdığı ellibeş metre yüksekliğinde, yaklaşık otuzbir metre çapında kubbe" ile örtülmüştür. Bu nedenle kubbeli bazilika olarak da değerlendirilen Ayasofya'ya avlunun doğusundaki üç kapıdan üzeri uzun ve dar bir manastır tonozu ile örtülü ana kapıdan "çapraz tonoz" örtülü dokuz birimli ilk galeri olan dış nartekse girilmektedir. Buradan da beş kapının aracılığıyla iç nartekse geçilmektedir. İç narteks; duvarları çeşitli ülkelerden ve Anadolu'nun değişik yerlerinden getirilmiş renkli mermer levhalar ile döşenmiştir. Tavanı mozaiklerle bezeli bu mekânın kuzey ve güneyinde de iki büyük kapı dikkati çekmektedir. Bezemeleri ile son derece zengin olan iç narteksten dokuz kapının aracılığı ile Ayasofya'nın ana mekânına/avluya girilmektedir.²⁶

Ayasofya'nın ibadet mekânı olan ana bölüm; dört büyük paye ve bunların arasında yer alan kırk tanesi aşağıda, altmış yedi tanesi üst katta olan yüzyedi sütunla üç neften (orta, kuzey ve güney) oluşmaktadır. Orta mekân "74.67 x 69,80 metre olup, alt katta ve galerilerde çok sayıda yer almaktadır. Yapıdaki mermerler, dönemine ait bir özellik olarak derin bir biçimde oyulmuştur ve ortalarında İmparator monogramları bulunmaktadır. Köşelerde ise antik sütunlar mevcut olup orta sütunlar ise yeşil Selanik mermerinden ve diğer tarafları beyaz mermerden yapılmış zengin işlemlerle süslü başlıklara sahiptir".²⁷ Ayasofya, mermer olan duvarları dışındaki tüm alanlar (yüzeyler, kemerler, tonozlar, yarım kubbeler) çeşitli mozaikler ve ikonalar ile süslüdür.²⁸

Dışarıdan kare, içeriden daire şeklinde olan Ayasofya'nın kubbesi, yüksekliği ve çapı ile zamanında dünyanın en büyük kubbesi iken günümüzde sayılı büyük kubbeler arasında yer almaktadır. Ana kubbeye hem kubbenin

²⁵ Sema Doğan, "Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul-Ayasofya Camii'ndeki Onarımlar ve Çalışmaları Aktaran Belgeler", Bilig Dergisi, Bahar 2009, S. 49, s. 2.

²⁶ Erdem Yücel, Bütün İstanbul Medeniyetler Şehri, İstanbul 2009, s. 24-27; "Ayasofya Müzesi", Aktüel Dergisi, s. 109; Oyhon-Etingü, Churches in İstanbul, 40; Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 477-478.

²⁷ Erdem Yücel, Bütün İstanbul Medeniyetler Şehri, İstanbul 2009, s. 24-27; "Ayasofya Müzesi", Aktüel Dergisi, s. 109; Oyhon-Etingü, Churches in İstanbul, 40; Ayasofya mimarî yapısı ve tarihi hususunda internet adresi için bkz. [http://www.ayasofyamuzesi.gov.tr/\(11.09.2013\);](http://www.ayasofyamuzesi.gov.tr/(11.09.2013);) [http://www.ayasofya.org/\(11.08.2013\).](http://www.ayasofya.org/(11.08.2013).)

²⁸ Eyice "Ayasofya", s. 92; Eyice, "Ayasofya Camii", s. 208-209; Yücel, Bütün İstanbul Medeniyetler Şehri, s. 27; Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 479; [http://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/\(11.04.2013\);](http://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/(11.04.2013);) [http://yasam.bugun.com.tr/ayasofyanin-bin-yillik-derin-sirri-haberi/99743\(06.03.2013\).](http://yasam.bugun.com.tr/ayasofyanin-bin-yillik-derin-sirri-haberi/99743(06.03.2013).)

ağırlığını azaltmak hem de ana mekânın aydınlanmasını sağlamak üzere kırk pencere açılmıştır.²⁹

Ayasofya'nın XIX. Yüzyılda yenilenen mihrabı; mermerden olup, yıldız motifleri yer almaktadır. Mihrabın iki tarafında da Kanuni Sultan Süleyman döneminde Sadrazam İbrahim Paşa tarafından, Macar Kralı I. Matyas'ın saray kilisesinden getirilen şamdanlar yer almaktadır. Mihrabın olduğu yerde mavimsi çini kuşak üzerinde, Bakara Suresi'nin 255. Ayeti olan "Ayete'l Kürsi" yazılıdır. Çini kuşağın sonunda kırmızı renkte beyaz konturlu rozet içerisinde de "Ketebelu el Fakir Muhammed 1016" yazısı yer almaktadır. Mihrabın sağında ve solunda da bitkisel desenli, Kâbe ve Hz. Muhammed'in Türbesini gösteren çini panolar bulunmaktadır. Mihrabın sağ duvarında ise sırası ile Sultanlardan II. Mahmud (1808-1839), III. Ahmed (1703-1730), II. Mustafa (1695-1703) tarafından yazılan Osmanlı Sultanlarına ait hat levhaları ve mihrabın sol duvarında ise dönemin ünlü hattatları tarafından yazılmış levhalar yer almaktadır.

Ana mekânın doğusunda kalan ve XVI. Yüzyıl Osmanlı mermer sanat işçiliğinin en güzel örneklerinden olan büyük Müezzin Mahfili ise III. Murad Dönemi'nde yapılmıştır. Ayrıca mekânın çok büyük ve cemaatin kalabalık olması nedeniyle, yapı içerisine dört müezzin mahfili daha eklenmiştir.³⁰ Ayasofya; Terleyen Direk³¹, tabut, tüneller, kapı önlerindeki delikler gibi birçok mekân hususunda efsanelere sahiptir.³²

Ayasofya'nın dışında ise beş Padişah Türbesi, Sıbyan Mektebi, Şadırvan³³, Muvakkithane, Sebiller, Minareler, Hazine Binası, Fatih Medresesi ve imarethane yer almaktadır.³⁴

4.4. Kapadokya

²⁹ Jean Thévenot, 1655-1656'da Türkiye, İstanbul 1978, 59-60; Teteriatnikov, Mosaics of Hagia Sophia, 9, 12-13; "Ayasofya Müzesi", Aktüel Dergisi, s. 110; <http://istanbul.gov.tr/default.aspx?pid=343> (02.03.2013); <http://ayasofyamuzesi.gov.tr/tr/> (11.08.2013).

³⁰ Bkz. Ayasofya Müzesi", Aktüel Dergisi, s. 109; [http://www.ayasofyamuzesi.gov.tr/tarihce.aspx\(11.08.2013\)](http://www.ayasofyamuzesi.gov.tr/tarihce.aspx(11.08.2013)); Doğan, "Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul-Ayasofya Camii'ndeki Onarımlar ve Çalışmaları Aktaran Belgeler", s. 7-19.

³¹ Bkz. Giovanni Scogaamillo, İstanbul Gizemleri Büyüler, Yatırlar, İnançlar, İstanbul 1993, 34-35.

³² Bkz. Aytunç Altındal, "Papa Ayasofya'yı kutsayacak mı?", [http://aytuncaltindal.com/haber/papa_ayasofyayi_kutsayacakmi.htm\(10.09.2013\)](http://aytuncaltindal.com/haber/papa_ayasofyayi_kutsayacakmi.htm(10.09.2013)); http://www.sabah.com.tr/Fotohaber/Kultur_Sanat/Ayasofyanin_Gizemleri (12.09.2013).

³³ Hem yapı hem de tarihî açıdan önemli bir özelliğe sahip şadırvan hakkında geniş bilgi için bkz. Sezen Tansuğ, "18. Yüzyılda İstanbul Çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı", Vakıflar Dergisi, İstanbul 1965, S. VI, s. 93-110.

³⁴ Bkz. [http://www.ayasofyamuzesi.gov.tr/tarihce.aspx\(12.09.2013\)](http://www.ayasofyamuzesi.gov.tr/tarihce.aspx(12.09.2013)); "Ayasofya Müzesi", <http://www.kenthaber.com/marmara/istanbul/eminonu/Rehber/muzeler/ayasofya-muzesi> (06.12.2012).

Hıristiyan Kutsal Kitabı'nda adı geçen³⁵ ve Pers dilinde “**Güzel Atlar Ülkesi**” anlamında “Katpatuka” isminden Yunanca'ya geçen “Kapadokya”, **Aksaray-Nevşehir-Niğde-Kırşehir** ile kısmen **Kayseri**'yi içine alan şehirlerindedir.

Kapadokya, hem dinî hem de coğrafi bakımdan dünyada tek ve karakteristik özelliklere sahip önemli mekânları bünyesinde barındırmaktadır. Kapadokya olarak tanımlanmış bölgedeki Göreme, Güzelyurt, Ihlara, Soğanlıdere, Kocamustafa Paşa, Zelve, Güzelöz, Konaklı, Derinkuyu, Kaymaklı, Uluğaç ve Erdemli gibi yerleşim yerlerinde çok sayıda kilise ve kaya kilisesi yer almaktadır. Bu yerleşimler arasında Göreme, Ihlara, Soğanlıdere ve Zelve açık hava müzesi olarak faaliyet göstermektedir. Özellikle Aksaray'daki Hasan Dağı volkanından püskürtülen lavların akarsu aşındırması sonucunda oluşmuş bir vadi olan Ihlara Vadisi ile Nevşehir'e bağlı Ürgüp İlçesi ve Orta Anadolu'nun Hasan Dağı-Erciyes Dağı volkanik bölgesinde, 1985 yılından itibaren Dünya Miras Listesi'nde yer alan Milli Park olan Göreme Beldesi, Hıristiyanlığın ilk dönem kiliselerine ev sahipliği yapması hatta piskoposluk merkezi olması bakımından önem arz etmektedir.

Bu bölgelerde Bizans kaya mimarisinin örnekleri olan manastırlar, kiliseler ve keşiş hücreleri ile birlikte sivil yapı örnekleri, fırınlar, güvercinlikler ve mezar yerleri de bulunmaktadır. Bazı barınaklar ve kiliseler yeraltı şehirlerinde olduğu gibi birbirine tünellerle bağlantılıdır. Bu kiliseler; “tek nefli, iki nefli, üç nefli, serbest haç plânlı veya kare içinde haç plânlı” olmak üzere çeşitli şekillerden oluşan yüzlerce sayıya sahiptir. Ancak bunlardan bazıları ziyarete açıktır. Hem Ihlara'da hem de Ürgüp Göreme'deki kiliselerin en önemli özeliğini, Hıristiyanlığın ilk yıllarından başlayarak, XIII. Yüzyılın sonuna kadar devam eden “Hz. İsa'nın Doğumu”, “Müjde”, “Ziyaret”, “Mısır'a Kaçış”, “Son Akşam Yemeği” ile birlikte “Hz. İsa-Hz. Meryem-Hz. Yahya” merkezli resimler³⁶ oluşturmaktadır. Bu resimlerin çoğu, hem mimarî açıdan hem de Bizans resim sanatı açısından da büyük önem taşımaktadır.³⁷

4.5. Küçük Ayasofya Camii (Aziz Sergios ve Bakhos Kilisesi)

Küçük Ayasofya Cami (Aziz Sergios ve Bakhos Kilisesi), İstanbul'un Cankurtaran ile Kadırga Semtleri arasında yer almaktadır. Kilise, 530'da I. Justinyan (527-565) havari Petrus ve Pavlus'a ithafen bazilika şeklinde inşa ettirilmiştir. Kilise, Saray'a olan yakınlığı dolayısıyla “**Saray Kilisesi**” olarak da isimlendirilmiştir. Kilise, II. Beyazid döneminde 1505'de camiye çevrilmiştir. I.

³⁵ Bkz. Elçilerin İşleri 2:9, Petrusun Birinci Mektubu 1:1.

³⁶ Bu resimler hakkında geniş bilgi için bkz. Gürsel Korat, Taş Kapıdan Taç Kapıya Kapadokya, İstanbul 2005, 64-164.

³⁷ Nilay Çorağan Karakaya, “Dünya Mirasında Türkiye: Göreme Milli Parkı ve Kapadokya Kayalık Sitleri”, Türkiye'nin Kültürel Mirası-I, Ed. Canan Parla, Eskişehir 2012, 47-60.

Justinyan tahta çıkmadan önce, kendisinin İmparator olan amcasının aleyhine çıkan bir ayaklanmada yer aldığı iddia edilmiş ve cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Ancak azizlerden Sergios ve Bakhos, Justinyan'ın bir suçu olmadığını İmparator'a söylemiş ve o da yeğeni Justinyan'ı affetmiştir Justinyan da tahta çıkınca ilk iş olarak kendisini kurtaran azizlere ithafen kiliseyi tuğla-harç tekniği ile inşa ettirmiştir.

Merkezî plân (çok sayıda kubbeli, genellikle daire, kare veya çokgen mekân çevresinde gelişen yapı) tipinde, kareye yakın dikdörtgen biçiminde inşa edilmiş kilisenin ikinci katındaki galeride mermer frizlerde "Justinyan, Theodora, Sergios ile Bakhos isimleri" yazılıdır. Düzgün olmayan dikdörtgenin içine yerleştirilmiş olan sekizgen plânlı ana mekânın doğusunda dışarıdan üç cepheli içeriden yarım daire bir apsis yer almaktadır. Sekizgen kasnak üzerine oturtulmuş bir kubbe ile kubbenin oturtulduğu çokgen biçimli sekiz tane taşıyıcı ayak ve herbirinin arasında da ikişer tane sütun bulunmaktadır.³⁸

4.6. Nikolas Kilisesi

Hıristiyanlıkta Noel Baba olarak da bilinen Barili Nikola ve Santa Claus isimleriyle de tanınan Aziz Nikolas (Nicholas), Yeni Ahit'te de adı geçen ve Romalılarca "seçilmiş şehir" olarak tanımlanan, Bizanslılar tarafından da askerî üs olarak kullanılan liman şehri Patara'da (Fethiye-Kalkan arasında) doğmuştur.³⁹ Uzun yıllar Patara'nın doğusundaki Demre'de (Kale) yaşamış ve piskoposluk yapmıştır.⁴⁰

Hayatı boyunca Artemis kültüne ait mabetleri yıktığı söylenen Nikolas, 345-352 yılları arasında ölmüş ve Myra'da gömülmüştür. Her yıl geleneksel olarak 6 ve 8 Aralık tarihleri arasında Demre ve Kaş'ta Uluslararası Noel Baba Festivali düzenlenmektedir. Bu bağlamda Noel zamanlarında özellikle Hatay başta olmak üzere İstanbul ve Antalya illeri inanç turizmi açısından büyük bir önem taşımaktadır.⁴¹ Onun hayatı ile ilgili sayısız hikâyeler anlatılmış, hatta

³⁸ Semavi Eyice, "Küçük Ayasofya Külliyesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2002, C. 26, s. 520-522; Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 318-319; Sezer-Özyalçın, Üç Dinin Buluştuğu Kent İstanbul, 73; Esra Güzel Erdoğan, "Küçük Ayasofya Camii (Sergios ve Bakhos Kilisesi) Cankurtaran'da Tarihîn Simgesi", İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi, 2012, S. 2, S. 1-9.

³⁹ Bkz. Elçilerin İşleri 6:5, 14:25, 21:1; Yuhannanın Vahyi 2:6, 15; Rosemary Ellen Guiley, The Encyclopedia of Saints, USA 2001, 254; Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 498-499; Lafferty, Travel Adventures Turkey, 336-337.

⁴⁰ Bkz. Elçilerin İşleri 14:25, 21:1; Işık, "Dini Kökeni Açından Noel ve Yılbaşı", s. 459; Sema Alpaslan, "Demre'deki H. Nikolaos Kilisesi Liturjik Mekanlar", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2004, C. 15, S. 1, s. 159-160; <http://www.kenthaber.com/akdeniz/antalya> (06.12.2012).

⁴¹ Bkz. Guiley, The Encyclopedia of Saints, 254; Lafferty, Travel Adventures Turkey, 342-343; Hidayet Işık, "Dini Kökeni Açından Noel ve Yılbaşı", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya

efsaneler ortaya atılmıştır.⁴² Dünyanın birçok yerinde Noel Baba, koruyucu aziz olarak telakki edilmiş ve onun adı ile iki bine yakın kilise kurulmuştur.

Antalya'nın Demre İlçesi'nde Nikolas'ın anısına VI. Yüzyılda bir kilise inşa edilmiştir.⁴³ Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Geçici Listesi'nde yer alan Noel Baba Kilisesi adı ile tanınan **Nikolas Kilisesi**, 529 yılında depremde yıkılmış ve İmparator Justinyan tarafından bazilikal plânda inşa edilmiştir. Daha sonra haç şeklinde bir şapel ile kuzey tarafına da bazı eklemeler yapılmak suretiyle yenilenmiştir. Ancak aynı yüzyılda deprem ve çeşitli akınlar sonucunda yıkılmış, ardından tekrar yenilenmiştir. XII. Yüzyılda da Kilise'ye bazı eklemeler yapmak suretiyle kilise onarılmıştır. XIII. Yüzyılda ise Myra'nın Türklerin eline geçmesiyle, kilisede ibadetler özgürce yerine getirilmiş ve bazı onarımlar yapılmış, büyük kilisenin yanındaki şapel de tamir edilmiştir.⁴⁴

Günümüzde iki sütunu ayakta kalmış bir avludan, bir iki basamakla Bizans Devri'nde ilave edilmiş güney nefine inilmektedir. Haç biçimli bu bölümün doğu kısmında üç kemerli pencereye sahip bir apsis yer almaktadır. Apsis nişlerinin içinde de belirsiz aziz figürleri ve Noel Baba freskleri bulunmaktadır.

Kilisenin güneydoğu şapelinin tabanlarında ise farklı desenlerle süslenmiş mozaik tablolar yer almaktadır. Batı yönünde merdivenlerin karşısındaki nişlerin içerisinde ise Hz. İsa, Hz. Meryem ve Hz. Yahya ikonları dikkat çekmektedir. İkonların sonundaki kapıdan lahitlerin bulunduğu kısma, yani haç biçimli şapelin uzun kısmına çıkılmaktadır. Lahitlerin bulunduğu nişler içerisinde de çeşitli aziz tasvirlerini içeren freskler mevcuttur. Burada birinci niş içerisindeki akantüs yaprakları ile süslü Roma Devri lahdinin Noel Baba'ya ait olduğu kabul edilmektedir. Nikolas'a ait olduğu kabul edilen bu lahit, İtalyan denizcilerince kırılarak İtalya'nın Bari şehrine kaçırılmıştır. Ancak bu Lahitten birkaç parça kalmış ve kalan parçalar da Antalya Müzesi'nde sergilenmektedir. İkinci niş ile karşısındaki nişte bulunan lahitler ise sade görünümlüdür. Bu bölümde nişler içindeki lahitlerden başka yerde iki mezar daha bulunmaktadır. Buradan bir kapı ile kilisenin avlusuna geçilmektedir.

Avluda ise niş içerisinde içi boş iki mezar yer almaktadır. Mezarların yanında da mermer üzerinde haç ve çapa motifi vardır. Avludan önce dış nartekse, sonra üç kapı ile ana mekâna açılan iç nartekse geçiş yapılmaktadır. İç

1997, S. 7, s. 459; Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 498-499; <http://www.kenthaber.com/akdeniz/antalya> (06.12.2012).

⁴² Bkz. Işık, "Dinî Kökeni Açısından Noel ve Yılbaşı", s. 459-460; Baki Adam- Mehmet Katar, Dinler Tarihi (İlahiyat Önlisans Programı), Eskişehir 1999, 164; A. Latif Armağan, "XVI. Yüzyılda Antalya", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 24, S. 38, Ankara 2005, s. 93-112.

⁴³ Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 500.

⁴⁴ Alpaslan, "Demre'deki H. Nikolaos Kilisesi Liturjik Mekanları", s. 159-173; Gür, İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler, 286-287; Vincenzo Ruggieri, Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements, Roma 1991, 155-156.

nartekste azizlerin gruplar halindeki freskleri yer almaktadır. Ana mekânın güneyinde de iki nef vardır. Bu neflerde de lahit ve Hz. İsa ve 12 havarinin freskleri dikkat çekmektedir.⁴⁵

4.7. Pavlus Kilisesi ve Kuyusu

Pavlus Kilisesi, Tarsus'ta, Pavlus'un adına yaptırılmış olan en eski kiliselerden biridir. Mersin'in Cumhuriyet Mahallesi'nde bulunan ve Pavlus'un kendisinin yaptırdığı kabul edilen kilise, 1862 yılında bir fermanla yenilenerek günümüzdeki haline getirilmiştir.

Genel olarak dikdörtgen plânda inşa edilmiş olan kilisenin batı kısmında dört sütunun taşıdığı tonozlu bir çatı yer almaktadır. Kilisenin iç mekânına iki kanatlı ve üzeri kemerli bir kapıdan girilmektedir. Giriş kapısının sağ ve solunda iki sıra halinde dört serbest sütunla kilisenin orta sahanı ve nefi birbirinden ayrılmaktadır. Üzeri tonozlu olan orta nefin genişliği yaklaşık "onikibuçuk metre olup tonozun merkezinde Hz. İsa, Yuhanna, Matta Markos ve Luka resimleri" yer almaktadır. Yan neflerin üzeri de orta nefteki gibi tonozlu olup herhangi bir süsleme motifi bulunmamaktadır. Orta nefin üst bölümünde ve apsisin iç mekânına açılan pencerenin her iki yanında manzara ve melek resimleri dikkat çekmektedir. Kilisenin batı tarafında iç mekâna girişi sağlayan bir kapı ve bu kapının üzerinde ahşap asma kat bulunmaktadır. Kilise içerisinde yer yer manzara resimleri görülmekte olup asma kata kilisenin dışındaki taş merdiven ile çıkılmaktadır. Kilisenin kuzeydoğusunda da bir çan kulesi yer almaktadır.

1923 yılında terk edilmiş olan Kilise, 1992-1993 yıllarında Vatikan tarafından düzenlenen "**Aziz Paul Sempozyumu ve Ayini**"ne ev sahipliği yapmıştır. 1994-1996 yıllarında da Pavlus Anıt Müzesi olarak hizmete açılmıştır.⁴⁶

Pavlus Kuyusu ise Tarsus İlçe merkezinin Kızılmurat Mahallesi'nde, Cumhuriyet alanının yaklaşık "üçyüz metre kuzeyinde Pavlus'un yaşadığı düşünülen evin" avlusunda bulunmaktadır. Roma döneminden kalma kuyu suyunun, halk arasında da şifalı ve kutsal olduğuna inanılmaktadır. Pavlus Kuyusu adı ile bilinen kuyu etrafında yakın zamana kadar bir kazı çalışması yapılmış ve bu çalışmalar neticesinde bazı kalıntılar ortaya çıkartılmıştır.

Günümüzde çevre düzenlemesi yapılmış olan kuyu; "1.15 metre çapında"dır. Kuyunun ağız taşı, silindirik biçimindedir, ancak kuyunun gövdesi kare şeklindedir. Dörtgen kesme taşlarla yapılan kuyunun derinliği "otuzsekiz

⁴⁵ [http://www.kenthaber.com/akdeniz/antalya\(06.12.2012\);](http://www.kenthaber.com/akdeniz/antalya(06.12.2012);) <http://www.antalya.kulturturizm.gov.tr/belge/1-54607/noel-baba.html> (21.12.2012).

⁴⁶ Anadolu İnançların Beşiği, s. 3; Kerem, Mersin -Örenyerleri, Kaleleri, Müzeleri, 70-71; Kemal Polat, Katolik Hıristiyanlık'ta Azizlik ve Azizler, Ankara 2008, 264.

metre"dir. Hıristiyanlar "hac" için Kudüs'e gitmeden önce suyu şifalı kabul edilen bu kuyuya uğramakta ve kuyunun suyundan içmektedirler. Böylece kutsandıklarına, hac yolculuklarının sağlıklı ve rahat geçeceğine inanmaktadırlar. Bu uygulama, günümüzde de gelenek haline gelmiş ve Hıristiyanlar için önemli bir ziyaret yeri olmuştur.⁴⁷

4.8. Petrus Kilisesi

Hız. İsa'nın havarilerinden ve asıl adı Simun/Simon olan havarilerin prensi olarak kabul edilen Petrus (Pierre/Piyer), ilk konuşmasını Hatay'da yapmıştır. Konuşmasını yaptığı ve Türkiye'nin en güzel on kilisesi içerisinde değerlendirilen bu mekân, Hıristiyanlığın en önemli kiliseleri arasında hatta ilk mabedi sayılmış ve 1963 yılında Papa VI. Paul tar"afından "hac yeri" olarak değerlendirilmiştir. Petrus'un Hız. İsa'nın ölümünden sonra Hıristiyanlığı yaymaya çalıştığı yer olan ve Hatay'da Aziz Petrus Kilisesi adı ile bilinen bu mekân, dünyanın ilk kiliseleri arasında yer almıştır. Çünkü Hız.İsa'ya inananlar, "Hıristiyan" adını ilk kez bu mağarada/kilisede kullanmışlardır.⁴⁸ Verilen öneme atfen her yıl 29 Haziran'da bu kilisede, Katolik Kilisesi'nce Vatikan'ın temsilcisinin de katıldığı bir ayin düzenlenmektedir.⁴⁹

Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Geçici Listesi'nde yer alan Kilise; Antakya-Reyhanlı yolu üzerinde, Stauris (Hac) Dağı'nın eteklerinde yer almaktadır. Bu kilisenin bulunduğu mekân, "onüç metre uzunluğunda, dokuzbuçuk metre genişliğinde ve yedi metre yüksekliğinde" doğal bir mağaradır. Aslen bir mağara olan bu mekân, bazı eklemeler ile kiliseye dönüştürülmüştür. Gotik tarzda bir kiliseye çevrilmiş olan mağaranın tabanındaki M.S. IV. ve V. Yüzyıllara ait mozaik kalıntısı tahrip olmuştur. Kilisenin zeminindeki ve yakınlarındaki mozaik kalıntıları ile birlikte duvarlarında da freskler bulunmaktadır. Kilisenin girişinde küçüklü-büyükü üç kapısı bulunmakta ve bu kapılardan ibadet mekânına geçilmektedir. Apsis bölümünde Petrus'un heykeli ile duvarın üzerinde mermer bir Meryem heykeli dikkati çekmektedir. Mihrabın sağında kayalardan sızan, kutsal olduğuna inanılan suların toplandığı havuz vardır ve burada vaftiz törenleri yapılmaktadır. Mihrabın solunda ise bir

⁴⁷ Bkz. Padovese - Dlabesio - Granella - Aliani, Turchia, 315; Kemal Polat, Katolik Hıristiyanlık'ta Azizlik ve Azizler, Ankara 2008, 264; Kerem, Mersin -Örenyerleri, Kaleleri, Müzeleri, 70.Küçük, İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği), 274-275; <http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/TR,73148/tarsus.html>(07.07.2013).

⁴⁸ Bkz. Elçilerin İşleri 11:19-26; 13:1-3; Clyde E. Fant-Mitchell G. Reddish, Biblical Sites in Greece and Turkey, Oxford 2003, 149-150; Polat, Katolik Hıristiyanlık'ta Azizlik ve Azizler, 267-268; <http://www.kenthaber.com/akdeniz/hatay/merkez/Rehber/kiliseler/aziz-pierre-magara-kilisesi>(06.12.2012).

⁴⁹ Polat, Katolik Hıristiyanlık'ta Azizlik ve Azizler, 268; Ali Ekber Türkoğlu, "Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hıristiyanlık", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 2006, 13-43 273-276; <http://www.kenthaber.com/akdeniz/hatay/merkez/Rehber/>(06.12.2012).

bölümden sonrası kapatılmış tünel yer almaktadır. Ayrıca kilisenin içerisinde sunağın çevresinde birtakım mezarlar ve hamamı bulunmaktadır.

Kilise, “Haçlılar döneminde iki kemerle birkaç metre daha uzatılarak ön cephe” ile birleştirilmiştir. Kilisenin ön cephesi, Papa IX. Pius’un isteği ve Fransa Kralı III. Napolyon’un da maddî desteği ile Kapuçin Rahipleri tarafından 1863 yılında restore edilmiştir.⁵⁰

4.9. Sümela (Meryem Ana) Manastırı

Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Geçici Listesi’nde yer alan Sümela Manastırı, Trabzon’un Maçka İlçe sınırları içerisinde, 1987 yılında milli park ilan edilen Altındere Vadisi Milli Parkı’nda “300 metre” yükseklikte yer almaktadır. “**Meryem Ana Manastırı**” olarak da bilinen Manastırın mülkiyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı’na ait olup Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından işletilmektedir. Adının manastırın kurulduğu koyu renkli Karadağ’dan alan “Melas” sözcüğünden geldiği iddia edilmektedir. Ayrıca Hz. Meryem ikonasının renginin siyah olmasından dolayı bu ismin verildiği hatta Sümela kelimesinin Meryem ikonasının bir sıfatı olabileceği ihtimali üzerinde de durulmaktadır.

Sümela Manastırı, IV. Yüzyılda Bizans İmparatoru I. Theodosyus zamanında (375-395) Atina’dan gelen Barnaba ve Sofronyos (Sophronios) isimli iki rahip tarafından inşa edildiği ifade edilmektedir. İmparator Justinyan’ın isteği üzerine VI. Yüzyılda da generallerden Belisaryos tarafından tamir ettirildiği ileri sürülmektedir. Manastırın yapımı ile ilgili çok sayıda rivayet yer almaktadır. Bu rivayetlerden birisine göre; Barnaba ile yeğeni, Meryem Ana ve Hz. İsa’nın çocukluğunu ifade eden ve Havari Luka tarafından yapıldığı söylenen bir tabloyu da yanlarına alarak Trabzon’a gelmiş ve gönüllü işçilerin yardımıyla mağarayı iki odalı manastır şeklinde inşa etmişlerdir.

Manastır; 1360 yılında III. Aleksyos zamanında “onyedi metre yüksekliğinde, kırk metre uzunluğunda, ondört metre genişliğinde yetmişiki odalı bir tesis” haline getirmiştir. Manastırın dış kapısındaki kitabede de; III. Aleksyos’un manastırın kurucusu, doğu ve batının hâkim imparatoru olduğu ve Aleksyos’un 1361 yılındaki bir güneş tutulmasını burada geçirdiği ve sikkelerindeki güneş resminin bu olayla ilgili olduğu yazılıdır. Sümela Manastırı, tarihî süreçte yeni fermanlar ile zenginleştirilmiş ve Trabzon ve çevresinin Türk idaresine geçtikten sonra da önemini korumuştur. Fatih Sultan Mehmet başta olmak üzere Osmanlı sultanları birçok manastırda olduğu gibi, Sümela’nın hak ve hukukunu korumuş, imtiyazlar vermişlerdir.

⁵⁰ Fant- Reddish, *Biblical Sites in Greece and Turkey*, 149-150; Polat, *Katolik Hıristiyanlık’ta Azizlik ve Azizler*, 267-268; “Aziz Pierre Mağara-Kilisesi”, [http://www.kenthaber.com/akdeniz/hatay/merkez/Rehber/kiliseler/aziz-pierre-magara-kilisesi\(06.12.2012\)](http://www.kenthaber.com/akdeniz/hatay/merkez/Rehber/kiliseler/aziz-pierre-magara-kilisesi(06.12.2012)).

Tarihte çeşitli sebeplerden kaynaklı tahribat gören manastırda, 1962 yılında, onarım ve restore edilmesi çalışmaları başlamış, 1967 yılından itibaren zaman zaman yapılan restorasyon çalışmaları sonucu 1972 yılında ören yeri olarak ziyarete açılmıştır. 1981 yılında doğal sit alanı olarak belirlenen Manastır, 1987 yılında da Altındere Vadisi'nin Milli Park alanı ilan edilmesiyle koruma altına alınmıştır. 1997 yılında ise Trabzon Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nca birinci derece doğal ve arkeolojik sit alanı, çevresi de ikinci derecede sit alanı haline getirilmiştir.

Dört katlı manastır, plân itibari ile iki bölümden oluşmaktadır. Manastırın altmışiki basamaktan oluşan dar bir merdiven ile ulaşılan ana giriş kapısının yanında muhafız odaları bulunmaktadır. Bu odalardan yetmişaltı basamaklı bir merdiven ile iç avluya ve doksanaltı basamak ile de ana kiliseye gidilmektedir. Burada İncil'den alınmış olduğu söylenen evrenin yaratılışından Hz. İsa'nın göğe yükselişine kadar çeşitli konulardaki fresklerle süslü bir ibadet mekânı, kayadan damlayan ve kutsal olduğuna inanılan bir ayazma ve dört şapel yer almaktadır. İnen merdivenin sağ tarafında ise Trabzon'un tarih sahnesindeki ilk kütüphanesi olarak bilinen kütüphane ile misafir odaları bulunmaktadır. Manastırın alt kısmında ise 1930 yılındaki yangında ahşap kısımları yanmış yetmiş iki odadan oluşan keşiş odaları, kiler ve erzak depoları görülmektedir.

Sümela Manastırının kapanması ile birlikte içerisindeki eserlerin büyük çoğunluğu dağılmış olduğu bilinmektedir. Bunlardan XVII-XVIII. Yüzyıllara tarihlendirilen tezhip ve minyatürlü bazı İnciller Ankara Etnografya Müzesi'nde, bir tanesi de Atina Benaki Müzesi'nde, XII. Yüzyıla ait Sümela İncili ise İstanbul'da Ayasofya Müzesi'nde sergilenmektedir.⁵¹

4.10. Zeyrek Camii (Pantokrator Manastırı)

Zeyrek Camii (Pantokrator* Manastırı), İstanbul'un Zeyrek Sırtı'nda, İbadethane Sokağı'nda yer almaktadır. Manastır, II. İoannes Komneneos'un (1118-1143) ilk eşi Eirene tarafından inşaata başlanmış, ancak ölümü üzerine

⁵¹Dündar Alikılıç, "Tarih Boyunca Trabzon Havalisinde Kütüphaneler", Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2001, S. 17, s. 306; Haşim Karpuz, Trabzon, Ankara 1990, 27; S. Reşat İ. Okman, Kültür Varlıklarıyla Trabzon, Trabzon 1999, 158; "Trabzon'da Tarihi Bir Manasbr Sümela", Hayat Tarih Mecmuası, Kasım 1970, Yıl 6, C. 2, S. 10, s. 52-55; Padovese-Dlabesio-Granella-Aliani, Turchia, 311-312; Semavi Eyice, "Trabzon Yakınında Meryem Ana Manastırı", Belleten Dergisi, Ankara 1966, C. 30, s. 243-264; Mehmet Zaman, "Türkiye'nin Önemli İnanç Turizmi Merkezlerinden Biri: Sumela (Meryarnana) Manastırı", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2005, C. 6, S. 2, s. 1-24; <http://jwww.kenthaber.com/jkaradeniz/trabzon/macka/Rehberjmanastirlar/sunela-meryem-ana-manastiri> (06.12.2012).

* Pantokrator; Hz. İsa için kullanılan "Evrenin Hâkimi" anlamına gelen bir sıfattır. İkonografi'de Pantokrator, "her şeye hükmeden, her şeye kadir anlamında Tanrıya atfedilen bir sıfat"tır. Ortodoks sanatında da Pantokrator, "kilise kubbesinin göbeğini süsleyen ve İsa'nın Kadiri Mutlak Tanrı ve Evrenin Efendisi" olarak resmedildiği freski simgelemektedir (Bkz. Mehmet Alparslan Küçük, "II. İznik Konsili'ne İkonografik Açısından Yaklaşım", Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, 2013 Yaz, Yıl.8, S. 16, s. 155).

İmparator İoannes tarafından 1136'da tamamlanmıştır. Fonksiyonlu bir yapı şeklinde inşa edilmiş manastır, 1204 Latin istilasında Katolik rahiplerin eline geçmiş ve Ayasofya'daki "Hodegetria Meryem" ikonası buraya getirilmiştir. Çeşitli sürgünlerin de merkezi olan manastır, İstanbul fethinden sonra medrese olarak kullanılmıştır. Tarihte ilk medrese olarak kayıtlara geçen manastır, medresenin müderrislerinden olan Molla Zeyrek'e atfen "**Zeyrek Cami**" adı ile anılagelmiştir.

Tarihte çeşitli dönemlerde onarımlar geçiren ve Hz. İsa'ya ithaf edilmiş olan yapının güney kilisesi ilk inşa edilmiş yapıdır. Kapalı Yunan haçı plânlı olup, Başmelek Mikail'e ithaf edilmiş olan orta kilise, tek nefli olarak yapılmıştır. Hz. Meryem'e ithaf edilmiş olan kuzey kilisesi de kubbenin sütunlarla desteklendiği tipte kapalı Yunan haçı plânlı bir yapıda oluşturulmuştur.

Günümüzde tek şerefeli, tek minaresi olan Zeyrek Cami, tuğla ile örülmüş olup, beş kubbe ve tava örtü sistemi ile oluşturulmuştur. Pantokrator Manastır'ından camiye çevrilmiş yapı dışında herhangi bir kalıntı da mevcut değildir. Ancak, caminin çevresinde, daha önceleri manastır yapısının altında oldukları tahmin edilen sarnıçlar bulunmaktadır. Güneydeki üç binadan oluşan camii kompleksinin en eski bölüm olduğu düşünülmektedir. Ayrıca her biri çapraz tonozlarla örtülü "beş bölümden ve yüksek kasnaklı bir kubbe"den oluşan bir dış narteks yer almaktadır. Güney binasının apsis kısmında ise duvarlarda renkli mermer levhalardan oluşan bir kaplama bulunmaktadır.⁵²

5. Sonuç

Türkiye topraklarında; Hititler, Urartular, Frigler, Fenikeliler, Lidyalılar, Likyalılar, Medler, Romalılar ve Bizanslılar gibi birçok devlet/millet yaşamış ve bunlar tarih öncesine ve tarih çağlarına ait çok sayıda "**tarihî eser**" Türkler'in hoşgörüsü sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. Türkiye; İslâmî eserler yanında, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlere ait eserlere de ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda Türkiye, tarihî ve kültürel değerlere ait birçok mekânı bünyesinde barındırmıştır. Bu mekânlar arasında UNESCO **Dünya Miras Listesi** adayları arasında da yer alan dünyaca tanınmış eserler de bulunmaktadır.

Türkiye kültür zenginliği ve çekiciliği, arz kaynakları dolayısıyla "kültür miras" noktasında da önemli bir ülkedir. Günümüze ulaşabilen bu eserler, tarihî süreçte korunması zaruret halini almıştır. Bu kültürel varlıkları korumak amacıyla UNESCO, ICOMOS gibi uluslararası kuruluşların yanında ulusal kuruluşlar da oluşturulmuştur. Kültürel mirası koruma esasına dayalı bu

⁵² Cansel Tan, "Zeyrek Kilise Cami", *Arkitekt Dergisi*, İstanbul 1996, S. 434, s. 60; Levent Elpen, "Zeyrek Cami'nde 'Müze' Oyunları", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Ocak 1997, S. 34, s. 17-21; Oyhon-Etingü, *Churches in İstanbul*, 58-61; Sennur Sezer- Adnan Özyalçınar, *Üç Dinin Buluştuğu Kent İstanbul*, İstanbul 2003, 69-71; [http://ahmetziyaatalay.files.wordpress.com/2011/01/istanbul-orta-bizans-dc3b6nemi-kiliselere.docx\(13.08.2013\);](http://ahmetziyaatalay.files.wordpress.com/2011/01/istanbul-orta-bizans-dc3b6nemi-kiliselere.docx(13.08.2013);) [http://www.kenthaber.com/marmara/istanbul/Rehber\(06.12.2012\).](http://www.kenthaber.com/marmara/istanbul/Rehber(06.12.2012).)

kuruluşlar, **Dünya Miras Listesi ve Geçici Listeler** hazırlamışlardır/hazırlamaktadır. Türkiye'nin de UNESCO tarafından hazırlanan hem Dünya Miras Listesi'nde hem de Dünya Mirası Geçici Listesi'nde birçok kültürel varlığı bulunmaktadır. Dünya Miras Litesi'nde yer alan kültürel varlıklardan bazıları da Hristiyan dinî mekânlardır.

Bu eserlerin başında Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan boğazları ile dünyadaki iki kıtayı birbirine bağlayan yegâne şehir olma özelliğine sahip olan **İstanbul** gelmektedir. Bizans Devleti için olduğu gibi Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti içinde İstanbul önemli bir merkezdir. İstanbul'u özel kılan önemli özelliklerden biri de **Ayasofya**'dır. Çünkü Ayasofya, İstanbul ile özdeşleşmiş kültürel bir mirastır. Bunun yanında İstanbul'un tarihi alanları içerisinde olan **Aya İrini Kilisesi** ile **Sergios ve Bakhos Kilisesi** de Dünya Mirası Geçici Listesi'ndedir.

Bununla birlikte Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlara karşı baskı uyguladığı dönemde, Roma baskısı karşısında ilk Hristiyanların kaçtığı ve yaşadığı, dolayısıyla Hristiyanlığın ilk izlerini taşıyan diğer önemli bir mekân da Kapadokya'daki (Nevşehir) mağaralar/kiliselerdir. Böylece 1985 yılında UNESCO Dünya Mirasları Listesine alınan **Kapadokya**; bünyesinde barındırdığı mağara kiliseleri ve manastırları ile Hristiyanlar için önemli mekânlardandır. Ayrıca Hristiyanlığın şekillenmesinin büyük öncüsü ve günümüz Hristiyanlığının mimarı kabul edilen **Pavlus'a atfedilen kilise ve kuyu** da diğer önemli mekânlardandır. Dünyanın ilk dört Katolik Kilisesi'nden biri olarak değerlendirilen ve İsa'ya inananların "**Hristiyan**" adını ilk kez kullandıkları mekân olan **Aziz Petrus Kilisesi** de geçici miras listesindedir. Ayrıca Hristiyan dünyasının Noel Baba adı ile yaşattığı mitolojik karakterin yaşadığı ve öldüğü mekân da **Nikolas Kilisesi** de Türkiye'de olup, Geçici Listede yer almaktadır. Bununla birlikte **Sümela Manastırı**, **Alahan Manastırı** ve **Pantokrator Manastırı** gibi manastırlar da **Dünya Mirası Geçici Listesi**'nde bulunmaktadır.

Türkiye; **Letoon**, **Efes** ve dünyanın en eski hastanesinin bulunduğu ve sağlık hizmetlerinin ilk örneklerinin sergilendiği antik kent **Bergama** gibi dünya mirası geçici listesinde yer alan yapılar ile birlikte **Halikarnas Mozelesi** ve **Efes Artemis Tapınağı** gibi dünyanın yedi harikası arasında değerlendirilen mekânlara da ev sahipliği yapmaktadır.⁵³

6. Kaynaklar

ADAM, B.; KATAR, M., 1999, *Dinler Tarihi (İlahiyat Önlisans Programı)*, Eskişehir.

⁵³ Bu antik kentler ve mekânlar için bkz. Devrim Erşen, Türkiye'nin Antik Kentleri -Ege-, İstanbul 2013, 45-50, 73-85, 143-160, 269-276, 283-300; Rüstem Aslan, "Dünya Mirasında Türkiye: İlk Çağ Yerleşimleri ile Halikarnas Mozaesi ve Efes Artemis Tapınağı", Türkiye'nin Kültürel Mirası-I, Ed. Canan Parla, Eskişehir 2012, 2-20.

- AHUNBAY, Z., 2012, *Dünya Mirasında Türkiye: İstanbul'un Tarihi Katmanları ve Günümüze Ulaşan İzleri*, Türkiye'nin Kültürel Mirası-I, Ed. Canan Parla, Eskişehir.
- AKİPEK, S., 2001, *Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmenin Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 50, S. 4, s. 24-36.
- AKSOY, M., 1998, *Türkiye'de İnanç Turizmi ve Seyahat Acentelerinin İnanç Turizmine Olan İlgilerine Yönelik Bir Uygulama*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- AKURGAL, E., 2005, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara.
- ALGÜL, H., 1997, *Fetihden Sonra İstanbul'un İmar ve İskânı*, Diyanet İlmî Dergi, Ekim-Kasım-Aralık, C. 33, S. 4, s. 19-20.
- ALİAĞAOĞLU, A., "Sosyo-Kültürel Miras Turizmi Ve Türkiye'den Örnekler", Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Coğrafi Bilimler Dergisi, 2 (3), 51-64.
- ALİAĞAOĞLU, A.; NARLI, M., 2012, *Edebî Miras Turizmi ve Türkiye'de Edebî Mekânlar*, Bilig Dergisi, Kış 2012, S. 60, s. 1-18.
- ALPASLAN, S., 2004, *Demre'deki H. Nikolaos Kilisesi Liturjik Mekanları*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2004, C. 15, S. 1, s. 159-173.
- ALTINDAL, A., 2013, *Papa Ayasofya'yı kutsayacak mı?*, http://aytuncaltindal.com/haber/papa_ayasofyayi_kutsayacakmi.htm (10.09.2013).
- ARMAĞAN, A. L., 2005, *XVI. Yüzyılda Antalya*, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 24, S. 38, Ankara, s. 93-112.
- 2008, *Ayasofya Müzesi*, Aktüel Dergisi, Temmuz-Eylül/July-September 2008, No. 26, s. 108.
- BAYKURT, Ş., 1976, *Türkiye'de Folklor*, Ankara.
- BİNGÖL, Z., 2007, *Gelenekten Evrensele Anadolu'da İnanç Turizmi*, Ankara.
- BRIGGS, A., 2007, *Kültür*, Çev. Sevim Kebeli, Milli Folklor Dergisi, Yıl 19, S. 74, s. 99-103.
- CERAM, C. W., 1979, *Tanrıların Vatanı Anadolu*, İstanbul.
- 2005, *City Tourism & Culture the European Experience*, World Tourism Organization and European Travel Commission, Spain.
- CÜRCANİ, S. Ş., *et-Tarifât*, (Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü), Çev. Arif Erkan, İstanbul.

- DALTON, R. H., 2010, *Sacred Places of the World*, India.
- DANIŞMEND, İ. H., 1947, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, C. 1, s. 262-263.
- DEBEŞ, T., 2011, *Cultural Tourism: A Neglected Dimension of Tourism Industry*, *Anatolia-An International Journal of Tourism and Hospitality Research* Vol. 22, No. 2, August 2011, s. 234-251.
- DEMİR, S., 2011, *Tarih 5 Ders Notu*, Ankara.
- DOĞAN, S., 2009, *Sultan Abdülmecid Döneminde İstanbul-Ayasofya Camii'ndeki Onarımlar ve Çalışmaları Aktaran Belgeler*, *Bilig Dergisi*, Bahar 2009, S. 49, s. 1-34.
- DONLON, J. G.; DONLON, J. H.; AGRUSA, J., 2010, *Cultural Tourism, Camel Wrestling, and the Tourism 'Bubble' in Turkey*, *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, Volume 21, Number 1, s. 29-39.
- DUKAS, M.İ., 1956, *Bizans Tarihi*, Çev. V. L. Mirmiroğlu, İstanbul.
- EGE, A., 2010, *Dünya Mirası*, İzmir.
- ELİOT, S. T., 1987, *Kültür Üzerine Düşünceler*, Çev. Sevim Kantarcıoğlu, Ankara.
- ELPEN, L., 1997, *Zeyrek Cami'nde 'Müze' Oyunları*, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Ocak 1997, S. 34, s. 17-21.
- EMEKLİ, G., 2006, *Coğrafya, Kültür ve Turizm: Kültürel Turizm*, *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, İzmir, s. 54-58.
- ERALP, Z., 1983, *Genel Turizm*, Ankara.
- ERDOĞAN, E. G., 2012, *Küçük Ayasofya Camii (Sergios ve Bakhos Kilisesi) Cankurtaran'da Tarihin Simgesi*, *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, s. 1-9.
- ERDOĞAN, E. G., 2012, *Bizans Dönemi'nde Ayasofya, Tarihçesi ve Mimari Özellikleri Hakkında Genel Bilgiler*, *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, S. 1, s. 1-7.
- ERKAL, M. E., 1996, *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, İstanbul.
- ERŞEN, D., 2013, *Türkiye'nin Antik Kentleri -Ege-*, İstanbul.
- EYİCE, S., 1966, *Trabzon Yakınında Meryem Ana Manastırı*, *Belleten Dergisi*, Ankara, C. 30, s. 243-264.
- EYİCE, S., 2002, *Küçük Ayasofya Külliyesi*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 26, s. 520-522.
- EYİCE, S., 1991, *Ayasofya Camii*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 4, s. 206.

- EYİCE, S., 1986, *Ayasofya*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Örnek Fasikül), İstanbul, s. 90-91.
- FANT, C, E.; REDDISH, M, G., 2003, *Biblical Sites in Greece and Turkey*, Oxford.
- GOELDNER, C, R.; RITCHIE, B., 2003, *Tourism*, Canada.
- GÖKALP, E., 2011, *Kültür: Antropolojik Yaklaşımlar*, Kültür Sosyolojisi, Ed. Ali Ergur-Emre Gökalp, Eskişehir.
- GÖKALP, E., 2012, *Kültür ve Toplum*, Sosyolojiye Giriş, Ed. Nadir Suğur, Eskişehir.
- GUILEY, R, E., 2001, *The Encyclopedia of Saints*, USA 2001.
- GÜLCAN, B., 2010, *Türkiye’de Kültür Turizminin Ürün Yapısı ve Somut Kültür Varlıklarına Dayalı Ürün Farklılaştırma İhtiyacı*, İşletme Araştırmaları Dergisi 2/1 (2010), s. 99-120.
- GÜLMEZ, B., 2013, *Evrensel Bir Kavram: Kültür; Yeni Bir Bilimsel Alan: Kültür Tarihi*, Kültür Tarihi, Ed. Bahadır Gülmez, Eskişehir.
- GÜNGÖRDÜ, E., 2007, *Türkiye’nin Turizm Coğrafyası*, Ankara.
- GÜR, S., 2007, *İlk İnsandan Selçuklu’ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, İstanbul.
- <http://www.antalyakulturturizm.gov.tr/belge/1-54607/noel-baba.Html>
(21.12.2012).
- <http://www.ayasofyamuzesi.gov.tr/tarihce.aspx>(11.08.2013).
- <http://www.kenthaber.com/...>(06.12.2012).
- <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/...>(12.09.2013).
- http://www.sabah.com.tr/Fotohaber/Kultur_Sanat/AyasofyaninGizemleri
(12.09.2013).
- <https://www.turkcebilgi.com/>(11.02.2013).
- IŞIK, H., 1997, *Dinî Kökeni Açından Noel ve Yılbaşı*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Konya, S. 7, s. 459-460.
- İNALCIK, H., 1995, *İstanbul: Bir İslâm Şehri*, Çev. İbrahim Kalın, İslâm Tetkikleri Dergisi, İstanbul, C. 9, s. 247-249.
- KARAHAN, F.; AKPINAR, E.; ARAMAN, M., 2008, *Mimari Mirasımızı Nasıl Korumalıyız? Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nden Bir Örnek: Öşvank Kilisesi*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, S. 13, s. 27-33.
- KARAKAŞ, A.; TOPDAL, Y., *Turizm 1 Ders Notları*, Ankara 2007.

- KARAKAYA, N. Ç., 2012, *Dünya Mirasında Türkiye: Göreme Milli Parkı ve Kapadokya Kayalık Sitleri*, Türkiye'nin Kültürel Mirası-I, Ed. Canan Parla, Eskişehir.
- KARPUZ, H., 1990, *Trabzon*, Ankara.
- KEREM, F., 2007, *Mersin-Örenyerleri, Kaleleri, Müzeleri*, İstanbul.
- KOÇAK, A., 1976, *Van gölü ve Fırat Nehri Çevresinde Yaşayan Türkler*, Ankara.
- KOÇYİĞİT, H., 2011, *Yeryüzünde Seyahat Etmenin Kur'anî Boyutu*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, S. 35, s. 126-144.
- KORAT, G., 2005, *Taş Kapıdan Taç Kapıya Kapadokya*, İstanbul.
- KORLAELÇİ, M., 1993, *Din-Kültür İlişkisi*, Felsefe Dünyası, Temmuz 1993, S. 8, s. 35-47.
- KÜÇÜK, A., 2010, *Din ve Dünya*, Ankara.
- KÜÇÜK, M. A., 2010, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye*, Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü, Geleceği), Ankara 2010, s. 755-789.
- KÜÇÜK, M. A., 2013, *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dinî Mekânlar (Yahudilik-Hıristiyanlık Örneği)*, Ankara.
- KÜÇÜK, M. A., 2013, *II. İznik Konsili'ne İkonografik Açından Yaklaşım*, Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, 2013 Yaz, Yıl.8, S. 16, s. 153-172.
- LAFFERTY, S., 2008, *Travel Adventures Turkey, India*.
- OĞUZ, E. S., 2011, *Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Aralık, C. 28, S. 2, s. 125-127.
- OĞUZ, Ö., 2009, *Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kültürel İfade Çeşitliliği*, Milli Folklor Dergisi, 2009, Yıl 21, S. 82, s. 7-8.
- OYHON, E.; ETİNGÜ, B., 1999, *Churches in İstanbul*, İstanbul.
- ÖNER, N., 1991, *Kültür*, Felsefe Dünyası Dergisi, C. 1, S. 2, Ankara, s. 2-5.
- ÖZDEMİR D.; MELİKE Z., 2005, *Türkiye'de Kültürel Mirasın Korunmasına Kısa Bir Bakış*, Planlama Dergisi, 2005/1, s. 20-25.
- ÖZTÜRK, M., 2004, *Sosyoloji Ders Notu 2*, Ankara.
- PADOVESE, L.; DLABESİO, A.; GRANELLA, O.; ALIANİ, F., 1987, *Turchia*, Parma.
- PEKİN, F., 2011, *Çözüm: Kültür Turizmi*, İstanbul.
- POLAT, K., 2008, *Katolik Hıristiyanlık'ta Azizlik ve Azizler*, Ankara.

- REŞAT, S.; OKMAN, İ., 1999, *Kültür Varlıklarıyla Trabzon*, Trabzon.
- RICHARDS, G.; MUNSTERS, W., 2010, *Developments and Perspectives in Cultural Tourism Research*, Cultural Tourism Research Methods, Ed. Greg Richards-Will Munsters, USA, s. 1-12.
- RUGGIERI, V., 1991, *Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements*, Roma.
- SCOGAAMILLO, G., 1993, *İstanbul Gizemleri Büyüleri, Yatırlar, İnançlar*, İstanbul.
- SEVİN, V., 2003, *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul.
- SEZER, S.; ÖZYALÇINER, A., 2003, *Üç Dinin Buluştuğu Kent İstanbul*, İstanbul.
- SEZGİN, O. M., 1995, *Genel Turizm*, Ankara.
- TAN, C., 1996, *Zeyrek Kilise Cami*, Arkitekt Dergisi, İstanbul, S. 434, s. 60.
- TANSUĞ, S., 1965, 18. *Yüzyılda İstanbul Çeşmeleri ve Ayasofya Şadırvanı*, Vakıflar Dergisi, İstanbul. S. VI, s. 93-110.
- TETERIATNIKOV, N. B., 1998, *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul*, Washington.
- THÉVENOT, J., 1978, *1655-1656'da Türkiye*, İstanbul.
- 1970, *Trabzon'da Tarihî Bir Manastır Sümela*, Hayat Tarih Mecmuası, Kasım, Yıl 6, C. 2, S. 10, s. 52-55.
- TURHAN, M., 1994, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul.
- TÜRKOĞLU, A. E., 2006, *Geçmişte ve Günümüzde Antakya'da Hıristiyanlık*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana.
- ÜNSAL, D.; PULHAN, G., 2012, *Türkiye'de Kültürel Mirasın Anlamı ve Yönetimi*, Kültürel Miras Yönetimi, Eskişehir.
- WILLIAMSON, B., 2004, *Christian Art*, Oxford.
- www.unesco.org.tr.
- www.kultur.gov.tr.
- YILMAZ, H., 1990, *Yakın Tarihimizin Anlatılmayan Hikâyesi:2 Ayasofya*, İstanbul.
- YÜCEL, E., 2009, *Bütün İstanbul Medeniyetler Şehri*, İstanbul.
- ZAMAN, M., 2005, *Türkiye'nin Önemli İnanç Turizmi Merkezlerinden Biri: Sumela (Meryamana) Manastırı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 6, S. 2, s. 1-24.
- ZENGİN, B., 2006, *Turizm Coğrafyası*, İstanbul.